

ვახუშტი ბატონიშვილი

# საქართველოს

გეოგრაფია

1 წიგნი

## სამცხე

ვახუშტის საზოგადო „შესავალი“-თურთ.

გამოცემა

მოსე ჯანაშვილისა

ტფილისი. 1892 წ.

სტამბა მაქსიმე შარაძისა.

## სასწავლები.

ა) წინასიტყვაობის მაგიერად	–	I – V
ბ) შესავალი ვახუშტისა	–	ა – მა
გ) აღწერა სამცხისა	–	1 – 45
დ) დამატება	–	–
ე) სასწავლები	–	–

---

ვახუშტი ბატონიშვილი  
აღწერა საქართველოსა

I წიგნი

## სამცხე

ვახუშტის საზოგადო „შესავალი“-თურთ.

გამოცემა

მოსე ჯანაშვილისა

ტფილისი. 1899 წ.

სტამბა მაქსიმე შარაძისა.

---

*Дозволено ценз. Тифлисъ, 11 Марта 1892 г.*

---

---

Типографія М. Шарадзе Тифлисъ, Ник. ул. № 21.

ვახუშტი, მეფე ვახტანგ მეექვსის ძე, დაიბადა **1696 წლის** უახლოეს ჟამს. **1717 წ.** შეირთო გიორგი აბაშიძის ქალი, მარიამი. გარდაიცვალა **1772 წელს** 76 წლისა და დასაფლავებულ იქმნა დონსკის მონასტერში (მოსკოვს).

მთელი თვისი ცხოვრება ვახუშტიმ შესწირა კვლევა-ძიებას, მეცნიერებას და, განსაკუთრებით-კი, საქართველოს გეოგრაფია-ისტორიის საფუძვლიან შესწავლას. მისი მეცადინეობის ნაყოფი არის: ა) საქართველოს ისტორია, ბ) საქართველოს გეოგრაფია, გ) ქორონიკონები, დ) პასქალიონი, ე) საქართველოს რუკანი (ქარტა) და სხ. ყველა ეს შრომა ვახუშტის დაუსრულებია 20 ოქტომბერს **1745 წელს**.

თანამედროვე ვახუშტისა ანტონი I-ი მისს შრომას ასე ამკობს:

ვახუშტის უკებ ლეოდრაფის ცნობასა, ისტორიათ თქმას, ვრცელ-ბრძნად გამოცემას. ამან დაწყებით ქართველთა ისტორია: კახთ, მესხთ, აფხაზთა, მეგრელთ, სვანთ, კავკასთა აღწერა, დაჰშვრა, შეეწია ქართველთა.

ვახუშტის გეოგრაფიის შესახებ ბროსე ამბობს: „რადცა შეეხება „გეოგრაფიას“, ამ საგნისთვის ვა-

## II

ხუმტს, როგორც მეფის შვილს, ხელში უნდა ჰქონიყო სასახლის დავთრები გეოგრაფიულის მასალებითა. უამისოდ იგი ვერ გადმოგვცემდა ქართლ-კახეთის სოფლების და დასახლებულ ადგილების აღწერას. ამ დავთრებიდამ ვახუშტს გამოუკრებია ცნობანი შესახებ საქართველოს უშესანიშნავეს ადგილებისა. ვახუშტის გეოგრაფია დიდი ღირსებისაა. მის შესადგენად საჭირო იყო ისეთივე წყაროები, როგორიც არის ვახტანგ VI „დასტულამალი“. ამ გეოგრაფიას იგეთივე მნიშვნელობა აქვს საქართველოსთვის, ვითარცა ჰომეროსის მიერ შედგენილ ტოპოგრაფიულ შენიშვნებს საბერძნეთისათვის. ამას გარდა, ვახუშტის შრომას თუ შეეფუთანასწორებთ ტფილისის სამხედრო შტაბის, დიდის მოღვაწეობით ნაშრომ, ქარტას, მაშინ ცხადად აღმოჩნდება ვახუშტის უეჭველი სინამდვილე“.

რომ მართლა, ბროსეს თქმისა არ იყოს, ვახუშტს თვისი გეოგრაფიის შედგენის დროს ხელთ ჰქონია სხვა-და-სხვა წყარონი, ამას გვიმტკიცებს თვით ვახუშტისავე „შესავალი“: „ვამცნებთ მკითხველსა, რათა გონიერად ისმინოს მან თქმული ჩვენი, რამეთუ, ვინადგან დავსახენით ქარტა ანუ რუკანი საქართველოსა ანუ ივერიისანი, რომელსა ხაზვიდენ მცირედ და არა ჯეროვნად და ჩვენ სრულად წინადავდევით“. მაშასადამე, მცირედ და არა ჯეროვნად დახაზული რუკა, ვახუშტს გაუსწორებია და განუვრცია.

### III

თვით „დასტულამალი“ ვახუშტის მამის ვახტანგისა გვაძლევს იმის უეჭველ საბუთს, რომ საქართველოში ქვეყნის გეოგრაფიული და ტოპოგრაფიული აღწერა სცოდნიათ. აი ამის მაგალითებიც:

„დასტულამალი სადედოფლო პირველ მეფის გიორგისაგან (მეფობდა 1703 წ.) განწესებული და „შემდგომად მეფის ვახტანგისაგან განახლებით დამტკიცებული“ (დასტულ. გვ. 100). ცოტა ქვემოთ: „ძველადგან სადედოფლო და აწ მეფის გიორგისაგან (1703 წ.) დამტკიცებული“ (გვ. 128).

აი თვით წესი აღწერისა: „როდესაც ქართლი აღწერილა და ან აღიწერების, ამ წესით უნდა აღიწერებოდეს: ყაიყულს, სომხითს, ტაშირს, ყაიყულის თრიალეთის და საბარათაშვილოს ასაწერად წავა საბარათაშვილოს სარდარი და ერთი მდივანი. აღჰწერს და დავთარს დაიჭერს. – ზემო ქართლის ჯეობას აქეთ, ნემვი და კორტანეთი და ტაშის კარიც დავთარში ჩავარდების. და იმას აქათაც საამილახვრომდი, ამილახორის მამულსაც ზემო, – ქართლის სარდარი წავა და ერთი მდივანი წავა. მდივანი აღსწერს და დავთარს დაიჭერს; დედოფლის მდივანი სწერდეს. – საციციანოს მჯარეს, სადგერს აქეთ, ბატონის დროშისა არის. ვისაც ბატონი უბრძანებს, წავა და მდივანი წარჰყვება. მდივანი აღსწერს, და დავთარს დაიჭერს მეფის მდივანი. – მუხნარს და ორისავ ერისთვის (ქსნისა და არაგვის) მამულს, რომელიც კულავ დავთარში ჩავარ-

#### IV

დნილა, იმაზედ მუხნარის ბატონი და ერთი მდივანი წავლენ. მდივანი აღსწერს და დავთარს დაიჭერს“ (დასტ. გვ. 13).

საქართველოს გეოგრაფია შედგენილი მქონდა 1884 წელსვე, მაგრამ, ჩვენზედ დამოუკიდებელ მიზეზების გამო, იგი ვერ დაიბეჭდა. ხოლო, რადგან ვახუშტის გეოგრაფია შემკულია დიდის ღირსებით და ეს გეოგრაფოსი დაწვრილებითაც აღწერს ყოველს კუთხეს და ადგილს საქართველოსას, ამიტომ საჭიროდ ვცანით მისი შრომის დაბეჭდვა.

თუმცა ვახუშტის გეოგრაფია უკვე დაბეჭდილია ბროსეს მიერ 1842 წელს, მაგრამ ეს გამოცემა ფრიად ძვირია და, სიძვირის გარდა, იშვიათად თუ სადმეღა იპოვება გასასყიდად. ბროსეს გამოცემა დიდი ზომისაა და ამიტომ მოგზაურისთვის მისი თანტარება სამწელოა.

მიზეზისა ამის გამო, სასარგებლო და ყოვლად საინტერესო ცნობანი ვახუშტის გეოგრაფიისანი ვერა ვრცელდებიან საქართველოში.

ვახუშტის გეოგრაფიას შეადგენს: „შესავალი, გეოგრაფია სამცხისა, ქართლისა, კახეთისა, იმერეთისა და ოსეთ-კავკასიელთა.

მიხედვისამებრ ვახუშტის წეს-რიგისა, პირველ წიგნად დაიბეჭდა შესავალი და გეოგრაფია სამცხისა. მეორე წიგნად დავბეჭდავთ გეოგრაფიას ქართლისას, მესამედ – კახეთისას, მეოთხედ – იმერეთისას და

ოსეთ-კავკასიელთას· მეხუთე წიგნად გამოვა ვრცელი ჩვენი წინასიტყვაობა, რომელშიაც წარმოვადგენთ განმარტებას სხვა-და-სხვა საეჭვო და ვახუშტის მიერ განუმარტველ საკითხავთა და სიტყვათა (ეტნოგრაფიულ-გეოგრაფიულთა და სხ.) და აგრეთვე დამატებითი ცნობებს შესახებ სხვა-და-სხვა ადგილთა, შენობათა, წესთა და სხ.

ადვილ ხმარებისათვის ჩვენი გამოცემა მცირე ზომისა დავიჭირეთ. ეს გამოცემა იბეჭდება ბროსესაგან დასტამბულ „გეოგრაფიიდან“, რომელიც გადმობეჭდილია თვით ვახუშტის ხელთ-ნაწერ დედნიდამ უცვლელად.

ჩემი თხოვნა შეგნებულ და განათლებულ ქართველთადმი ის არის, რომ თუ სამშობლო ქვეყნის აღწერაში შემჩნეულ იქმნა ნაკლი, ე. ი. თუ ვახუშტს ან არ აღუწერია რომელიმე შესანიშნავი სოფელი, ან შენობა, ან არხი, ან წყარო, ან არ უჩვენებია მკვიდრთა ვინაობა, მათი ხელობა და სხ. და სხ., – ვიმეორებთ, თუ ესეთი ნაკლი აღმოჩნდა, ნუ დაიზარებენ, აღნიშნონ ყოველივე ზედმიწევნით და წარმოგვიგზავნონ (ამ ადრესით: ტფილისს, მოსე ჯანაშვილს). ყველა ეს მასალა, შეწონილ-შედარებული იმ ცნობასთან, ოომელიც ჩვენ შეგვიკრებია, შევა ჩვენს წინასიტყვაობაში დამატებად ვახუშტის გეოგრაფიისა.

მ. გ. ჯანაშვილი.

7 იანვარს  
1892 წელს  
ქ. ტფილისი.

# შესავალი

ზნენი და ჩვეულებანი საქართველოსანი.

ღმერთმან, სიბრძნითა თვსითა მოწყალებისათა, გამოუთქმელითა, დაბადა კაცი და ვითარითა მოწყალებითა! რამეთუ მიწისაგან შექმნა ცხოველად, სულიერად, სიტყვერად; უკუდავად, და განაშვენა იგი სახოვნებითა და განაბრწყინვა იგი მაღლითა თვსითა უბრწყინვალეს მზისა, და ვარსკჳლავთა და მნათობთა. შეუმკო ქუჩყანა ყოვლითა შვენიერებითა: მრავალთა ნერგთა მყვავილოვანებითა, და სურნელთა ფშოთათა, და მდინარე-წყაროთა მომდინარეთა, და უმეტეს ზღვათა სივრცელითა და მას შინა მრავალთა ჭალაკთა მშვენთა, და ცხოველთა და თევზთა სხვა და სხვა გვართა სისავსითა, და ჳმელთა ზედა პირუტყვთა, და ნადირთა, და მჳეცთა განთვითვებულითა, და მფრინველთა უმეტეს გვართა სიმრავლითა და კეკლუცობითა, და მშტვენარებითა სასმენელობათათა. კვალად ვარსკჳლავთა მნათობთა ბრწყინვალეებითა; განა-თუ, იმითიცა არა კმა-ჳყო, არამედ სხვა უქმნა

უმადლეს ქვეყნისა, ვითარცა დალიჭი სამეუფო და უუშვენიერესი ყოველთავე ამათ ქმნულთა: იგი არს სამოთხე; და დაჰბადა მას შინა ადამ და, კვალად მოწყალეებითავე, გვერდისა მისისაგან უქმნა შემწედ ევა და დაადგინა სამოთხესა მას შინა უკჳდავი, უზრუნველი, ნებსითი და უვნებელი; და დაუმორჩილა მას ყოველნი ქმნულნი ცასა ქვეშენი, ვითარცა მისთვის ქმნულნი სულიადი; და დაადგინა მეფედ მათ ზედა, რათა დაიცვას მცნება მისი; და შემდგომად მიიღოს უკჳდავი, უკანასკნელი, უდიდესი: კვალად დიდება ღმთისა. არამედ, მტრისა ბოროტის მაცთურისა-გან ურჩებითა ცთომისა მიზეზისათა, გამოვარდა სამოთხით და მოეძარცვა მადლი და ბრწყინვალეობა ღმთისა, და დაშთა ლიტონი კაცი: და შეიმოსა, მადლისა და ბრწყინვალეობისა-წილ, ფურცელი ლეღვისა, ესე იგი არს სიზრქე, და სიმძიმე, და გემოვნება; და შემოუხდა ნდომა ანუ წადილი. ვითარცა კაინ მოკლა ძმა თავსი აბელ, ამიერთ-გან იწოდნენ ძენი ღმთისანი და ძენი კაცთანი, ესე იგი არს ძენი გულის-თქმისანი და ნდომისანი, და ძენი სულიერისა ღმთის ტრფიალებისანი. და ვიდრე ნოეს ღრღვნისამდე ესე ესრეთ. ხოლო შემდგომად ძეთა ნოესთა, რომელნი ვიდოდნენ კვალთა ძეთა გულის-თქმისათა და ნდომისათავე, შესძინეს დატევება დამზადებელისა ღმთისა თავსისა და ქმნეს ნიკვთიერნი ღმერთნი: კერპნი უსულონი, უტყჳნი და ყრუნი, და თაყჳანისცემდენ მას

ვიდრევე სრულიად ქვეყანა, ნათესავი ადამისი და ტომნი ნოესნი; ხოლო ქართველთა ტომნი, ვითარცა გვაუწყებს მატიანე ჩვენი, იყვნენ ყოველთა ტომთა და ნათესავთა უუბოროტესნი და უუღლოესნი. \*)

არამედ ვინათ-გან აღვსწერეთ ტომობა და ჩამომავლობა ქართველთა ნოეს ძის იაფეთაეს თესლისაგან ვიდრე ქართლოსისა და ძმათა მისთამდე, და განყოფილებანი მათნი და ძეთა მათთა, – აწ ზნეთათვს ვიწყით ძველიდგან ახლამდე – საქართველოსათა ზნეთა და ჩვეულებათა, და წესთა მათთა – პირველად განყოფილებისა და შემდგომად განყოფილებისა. რამეთუ წესნი მთავრობათა საქართველოსათა არიან დასაწყისით-განვე, ვითარცა ვიუწყებთ: რა-ჟამს მისცა ჰაოს ძმათა თვსთა წილნი ქვეყანათა, და შემდგომად ქართლოსის ცოლმან ძეთა თვსთა, და შემდგომად მცხეთოს, და კვალად ეგროს, ბარდოს, მოვკან, ჭეროს, ლეკოს და კავკასოს, ვითარ წარჩინებულნი მათნი, მთავრად ისახელებოდნენ. რამეთუ ცხად არს ადგილითი-ადგილთა განყოფილებითა და სახელთა მათთა, რომელნი იწოდნენვე მათ მიერ, და იწოდებოდნენ იგინი ესრეთ მთავრად; არამედ მცხეთას მყოფი უწარჩინებულეს მთავრად, და მამასახლისად და მოურნედ მათ ყოველთა ისახელებოდა.

ზნეთათვს

---

\*) ახლად ნაპოვნნი, ტყავზედ ნაწერი, ჩვენი მატიანე ამ ამბავს უარჰყოფს. და გამოჩენილნი მეცნიერნი აღტაცებით აღნიშნავენ ჩვენთა წინაპართა წარმატებას (კულტურას).

არამედ სარწმუნოება მათი იყო ერთისა დამბადებელისა ღმრთისა თაყვანისცემა; და ფუცვიდიან ქართლოსის საფლავსა. ზნენი აქმნდათ: პირ-მტკიცობა, მტერთა ზედა ერთობა, თავის-უფლებისათვის მკნედ ბრძოლა, მაგრად დგომა მის-თვის; ციხე-სიმაგრეთა და ქალაქთა შენება, მაგრება ქვეყანისა, ერთისა ცოლისა ქმრობა. რამეთუ მოიყვანიან თვს-თვსთა თანა-სწორთა: მთავარნი მთავართა, აზნაურნი აზნაურთა და უმცირესნი უმცირესთა; და ამის მიერ არა იყო მრავალ-ცოლობა, ვითარცა ვიხილავთ ქართლოსისასა და სხვათაცა; არამედ გარნა-თუ მრავალ მთავარ იყვნენ და ოდესმე განდგიან თვს-თვსად, განა მარადის გარე მტერთა თვსთა ზედა ერთობდენ და მორჩილებდნენ მცხეთის მამასახლისსა, და, შეერთბამებულნი, თვსთა ქვეყნისა-თვის მკნედ იბრძოდნენ. და იყვნენ მრავალთა წელთა წესთა ამათ ზედა. ხოლო შემდგომად დაივიწყეს ღმერთი დამბადებელი თვსი და თაყვანის-სცემდნენ: მზესა, მთოვარესა, ვარსკვლავთა, და ნივთიერთა და პირ-უტყმთა; და შემოერიათ გარეგანი წარმართნი: სპარსნი, თურქნი, ასურნი და ბერძენნი, და შემდგომად ურიანი; და იტყოდნენ ესე-ოდენითა ენითა; და უმეტეს დაივიწყეს დამბადებელი თვსი და წესნი და ჩვეულებანი, და იქმნენ ყოველთა წარმართთა უუწარმართესნი და უუსჯულოესნი: რამეთუ არღა-რა უწყოდნენ ნათესაობანი და შერეულ იყვნენ შეყოფითა, ვიდრე

წარწერადცა უცხოთა; და კვალად შესძინეს ამას ზე-  
და: რამეთუ რა მოკვდის ვინმე კაცი, ანუ ბრძოლა-  
სა, მეორე ივასხის და შესჭამდიან; ხოლო უკეთუ  
არა თვთ შესჭამდიან, ვითარცა იტყვს: „კარსნელთა  
ჰმართებს კოდმანელთა ხუთი მკვდარი ვიდრე დღემ-  
დე“. კვალად სჭამდიან ყოველსა ცხოელსა სულიერსა  
არა-წმინდასა. განა იყვნენ მცხეთელ მამასახლისის  
მორჩილებასა ქვეშე და ერთობდენ მტერთა თვსთა  
ზედა მრავალსა წელსა: ხოლო შემდგომად შემოვიდა  
ალექსანდრე მაკედონელი. ამან მოსრნა შემოსრულ-  
ნი წარმართნი სრულიად, თვნიერ ქართლოსიანთა და  
ჰურიათა გვართა, არამედ ურჩნი თვსნი ქართლოსიან-  
ნიცა, ვითარცა ფარნაოზის მამა, ბიძა და სხვანიცა,  
და განსწმიდა საქართველო ესე-ვითართა უკეთურე-  
ბათა-გან. რამეთუ გვაცნობებენ სარკინოზით ლტოლ-  
ვილნი დიდონი, რომელნი აწამდე წესსა მას ზედა  
დგანან, თვნიერ კაცის ჰამისა. ხოლო ალექსანდრემ  
დაუდვა რჯული საქართველოთა ერთისა დამბადებე-  
ლისა ღმთისა თაყვანისცემა და მზისა და მთოვა-  
რისა და ვარსკვლავთა პატივი.

არამედ შემდგომად ალექსანდრესა დაუტევა  
რჯული-იგი ერის-თავმან მისმან აზონ და ამართნა  
კერპნი გაც და გაიმა და ათაყვანა სულიად საქარ-  
თველოსანი; და ასწავებდა ზნესა და ჩვეულებასა  
თვსსა. ხოლო მოიკლა აზონ ფარნაოზის-გან და გა-  
მეფდა ფარნაოზ. ამან, საშუალსა გაც და გაიმისა,

კერპ-  
თა-  
თვს:

---

\*) იგივე მატთანე ქართველებისაგან კაცის მჭამლობას  
უარჰყოფს.

ამართა სახელისა თვისისა კერპი არმაზ, – მთასა ზედა და ჰევსა შინა, ქართლოსის საფლავსა ზედა, – რვალი-სა, დიდი, ცმული ოქროს ჯავშნითა, რომელსა სხდნენ თვალნი ქვათა ძვრ-ფასთა მნათობელთა და გვრგვნი თავსა მისსა ეგრეთვე მნათობელთა ქვათა. და ათაყვანა მას საქართველოსანი და დაუდვა დღე-სასწაული მისი, რომელი ქვემორე ითქმის. ხოლო შემდგომად მეფეთა შესძინეს კერპნი ზადენ და აფროდიტე და სხვანი. არამედ ესე არმაზ უდიდესი იყო ყოველთა ღმერთთა. ხოლო მეფისა განწესებისა შემდგომად აქუნდათ სარწმუნოდ ღმერთნი ესენი და მტკიცედ დგნენ სარწმუნობასა და სიყვარულსა ზედა და არა თაყვანისციან სხვათა ვისამეთა ღმერთთა (რომლისა-თვს გვაუწყებს მაიჟან სპასპეტი და მეფე მირიან, ოდეს ეზრახვს დიდებულთა თვსთა წმიდისა ნინოს შეურაცხებისა-თვს).

მეფე-  
თა-  
თვს: ხოლო ჩვეულებად აქუნდათ ერთისა მეფისა მორჩილება და სარწმუნოდ მის მიმართ ყოფა და, ჩამომავალთა და გვართა მეფეთათა, შემდგომად მისა, გამეფებად: რამეთუ შემდგომად მამისა ძე, და არა სხვა გვარი, არცადა-თუ გამორჩევით; არა-ვისა მონებდნენ, თვნიერ მათთა, ანუ წულთა-გან, ანუ ასულთა-გან, უკეთუ არა დაეტევის წული (ვითარცა იტყვს იგივე მაიჟან სპასპეტი და იხილვების მატიანესა ჩვენსა).

ხოლო წესნი აქმნდათ: რამეთუ კერპთა მღუ-  
დელთა პატივი და რიგნი იყმნენ ცალ-კერძათ, ვი-  
თარცა სულიერთა; ხოლო სოფლიერნი: 1, ერის-  
თავნი, 2, მთავარნი, 3, აზნაურნი 4, ვაჭარნი, 5,  
მსახურნი, 6, მუშაკნი გლეხნი. წესი ერის-თავთა იყო  
მეფისა მიერ განწესება ქვეყანათა, და ამის მიერ  
მოურნეობა, სამართალი და ლაშკარნი მის ქვეყნისა-  
ნი მის ქვეშე იყმნენ, და იგინი მოჰკრეფდნენ ხარკთა  
სამეფოთა. ხოლო. ესე ერის-თავნი დაიდგინებოდნენ –  
მთავარნი და წარჩინებულნი და ძენი, – შეცვალებით;  
ხოლო წესი მთავართა იყო გვარი და შთამომავლო-  
ბა, ქართლოსიანობა და პატივი მისი. ხოლო უკეთუ  
მეფისა წესსა შინა იყო იგი, უმეტეს პატივ-იცემო-  
და. არამედ მთავრისა ჯერ იყო, რათა აქმნდენ ჩამო-  
მავლობა და გვარი-იგი, და ამის მიმართ ციხე-ქალაქი,  
სიმაგრე და ჴეობანი, და თჳნიერ ამისა არა ისახელე-  
ბოდა მთავრად. ხოლო აზნაურსა აქუნდა გვარი და  
ჩამომავლობა, და სიმაგრე რაიმე მათთა ანუ ბართა,  
და დაბნები, და ძალ-ედვას გამოსლვა მარქაფითა,  
კარვითა და მათთა გაწყობილებითა და თჳნიერ ამისა  
არა იწოდებოდა აზნაურად. ხოლო ვაჭართა პატივი  
იყო აზნაურისა ქვემორე, და ვიეთთამე სწორი. და  
შემდგომად პატივი მსახურთა მეფისათა, გლეხთა ძე-  
თა, და მერმე ჩინებულთა მათთა, წესისა მიერ, პა-  
ტივი მსახურთა მათთა. და შემდგომად ამათთა მუ-  
შაკთა გლეხთა. რამეთუ სისხლნიცა ეგრეთ სდიოდათ

წეს-  
თა-  
თჳს:

ჩინებისა მათისა მიერ: ზეიდამ ქვეით ნახევრად ანუ ქვეიდამ ზეით ერთი ორად.

ლაშ-  
კარ-  
თვს:

ხოლო ლაშკართა წესნი აქუნდათ: მეფეთა ჰყვა როქითა რა-ოდენ ძალ-ედვა სპანი მცველად თვსად, ვითარცა იტყვს მირიანისასა და აღმაშენებელისასა: სამ-ოცი ათ-ასსა მარადის მცველად მისად. და დავითათასა არღა-რა განიყოფოდა საჭურჭლე სპათა ზედა, და პატივი ამათი იყო სხვა. ხოლო სხვანი სპანი იყუნენ ქვეყანათა-გან და ერის-თავთა ქვეშე დაწესებულნი, რომელთა მოუწოდიან ჟამად.

სა-  
ჭურ-  
ჭლე-  
თა-  
თვს:

ხოლო სამარნი საჭურჭლენი აქუნდათ: ჯავშანი, ხაფთანი, პოდოტივნი, საბარკულნი, მუზარადნი, ჩაბალახნი, ჳმალნი, კანჯალნი, ლახტნი, ჩუგლუნგნი, გურზნი, ოროლნი, შუბნი, ხიშტნი და მშვლდისარნი. არამედ ისარი ბოძალი დიდთა ნადირთათვს, ქეიბური მკეცთათვს, სარჩა და ქიბურჯი წმირითა ნადირთათვს, – და სამუდამოთ აქუნდათ. ხოლო კაპარჭის ისარი, რომელ არს საყალნო, ომსა ბრძოლასა შინა.

სამარ-  
თლი-  
სა-  
თვს:

ხოლო წესნი სამართლისა და შერისხვსათვს აქუნდათ: სისხლი, ჳრმალი, შანთი, მდულარე და ფიცი. სისხლს უწოდებენ, ოდეს სწორმან მოკლის ვინ ვინმე სწორი: მეფისა-გან შერისხვა იყო ანუ სიკვდილი, ანუ გვემა და პატიმრობა; ხოლო მკვლელისა-მის თანა-მდებ იყო, რათა დაეურვა თეთრითა და საქონლითა პატივისა და წესისა მისისა სისხლი.

ხოლო უკეთუ უმაღლეს-მან მოკლის უმცირესი, დაუ-  
ურვის სისხლი; ხოლო უმდაბლესმან თუ მოკლის  
უმაღლესი, დაუურვის სისხლი და განიძის მამულისა-  
გან რა-ოდენსამე წელსა; ეგრეთვე დაწინდულთა ქალ-  
თა წართმისა ანუ დატევებისა-თჳს ჩინებისა მიერვე დაუ-  
ურვის სისხლი. ხოლო სულიერთა-გან, ამის მოქმედ-  
თა ზედა, სხვა იყო შერისხვანი. ხოლო ჳრმალი – მე-  
ფეთა ღალატისა, შეწამებისა, ანუ კერპთა, ანუ, შემ-  
დგომად, ეკლესიისა მკრეხველთათჳს – შემწამებელს  
და შეწამებულს ალოცვიდიან 40 დღეს. შემდგომად  
შესჭურვიდიან ყოვლითა საჭურველითა და შესხნიან  
ცხენთა ზედა, და მისცემდიან თჳთოსა ცხენოსანსა უსა-  
ჭურველოთა თჳნიერ მათრახისა, რომელთა უწოდ-  
ნენ მემათრახეთ. ჩაგზავნიდიან ასპარეზსა შინა და  
იწყიან ბრძოლად შემწამებელ-მან და შესწამებულ-  
მან. მემათრახენი-იგინი მოახსენებდენ თჳსთა ჟამთა  
შინა ბრძოლასა და საჭურველისა ჳმარებათა; და რო-  
მელი ჩამოვარდის, გამტყუნდისცა: ხოლო რისხვა მი-  
სი, მოკვეთა თავისა და იავარი მამულით და სახლით;  
არამედ შეწყალებისა-თჳს აღმოჯდა თვალთა. ხოლო  
შანთი ქურდთა გამართლებისა-თჳს: გაახურვიან სახ-  
ნისი ვითარცა ნაკვერცხალი და დასდჳან მაღალთა  
ზედა, რათა მაღლიად შეედჳას ჳელნი ქვეშე მისსა; და  
დასდჳიან შეწამებულსა ტილოჲ ანუ ქაღალდი ჳელ-  
თა ზედა; იგი მივიდის და აღიღის სახნისი, და წარ-  
დგის სამი ბიჯი და გარდააგდის; მასვე წამს შეუხვი-

ფიან ჳელნი სამ დღედმდე; და სამისა დღისა გაუხს-  
ნიან. და, უკეთუ დაუწვაჲ არს, განმართლდის; უკე-  
თუ დამწმარი, მტყვარ. მდუღარეცა ეგრეთვე მის-  
თჳს: გაადუღიან წყალი ქვაბსა შინა, შთააგდიან მცი-  
რე რკინა მას შინა, მოვიდის შეწამებული შიშვლი-  
თა მკლავითა და აღმოიღის რკინა-იგი, და წამს შეუ-  
ხვივიან. ვითარცა შანთისასა, ეგრეთვე ამისიცა მარ-  
თალი და მტყმანი. ხოლო ფიცი მამულის ცილები-  
სა-თჳს, მცირე ქურდობისა-თჳს და სხვათა-თჳსცა: და  
ფიციან მოწმითა რაოდენნი შეხმდის; ხოლო ქურდ-  
სა, ავაზაკსა და მძარცველსა ერთისა-წილ შჳდი მია-  
ცემინიან. და უკეთუ ვინ მესამედ ჰყო, აღმოხდიან  
თვალთა, და მცირედისა-თჳს მოჰკვეთიან ფერჳნი.  
კვალად, უკეთუ ვინ იხადის მახჳლი ბჳესა მეფისასა  
ანუ ერის-თავსა ზედა და წარჩინებულთა, მოჰკვე-  
თიან ჳელნი. და სხვანიცა მრავალნი იყმნენ.

ჳელ-  
ის უ-  
ფალ-  
ნი:

ხოლო ჳელის-უფალნი იყუნენ მეფისანი ესენი  
კარსა ზედა: სპასალარი ანუ სპასჳეტი, და ამისნი  
ჳელისანი იყუნენ ყოველთა სავაზიროთა თათბირთა  
პირველობა და ყოველთა ერის-თავთა უხუცესობა;  
ესევე შეჰკრებდა ლაშკართა და ხარკსა სამეფოსა,  
და ერის-თავთა მიერ ყოველთა საბრძანებელთა; აბრა-  
მადი ანუ სახლთხუცესი. და ამისი ჳელისა იყო სამე-  
ფო შემოსავალი და განსავალი. ამან უწყოდა წესნი  
და რიგნი სახლისა მეფისა და თათბირობა სამეფოსი,  
და სახასონი მეფისანი. და ამას ქვეითნი ჳელის-

უფალნი ამისი დასახედნი იყვნენ, არამედ უმეტეს ეჯიბს ქვემორენი; მსახურთ-უხუცესის კელისა იყვნენ: სალაშქრო საჭურველისა და ირადისა მსახურნი, და ციხე-ქალაქთა მცველნი სპანი მეფისანი; **მონათ-უხუცესისა** კელისა იყო: ყოველნი მეფის როქის სპანი, თვნიერ ციხე-ქალაქთა; **მანდატურთ-უხუცესის** კელისა იყო: მანდატურნი, **ბოქოულთ-ხუცესნი**, ბოქოულნი, მანდატურნი, მებჭენი, მეკარენი, ქონდაქარნი, სარანგანი და ნადიმობისა წესი, და წინ-ძლოლა მეფისა, მოხსენება ნადიმსა და ამხედრებულისა ამის მიერ იყო მეფისა; **მეჭურჭლეთ-უხუცესი**. ამისი კელისა იყო: ყოველნი საჭურჭლე და საუნჯენი მეფისა, და მას შინა დაწესებულნი; **მსაჯულთ-უხუცესი**. ამისი კელისა იყვნენ ყოველნი მსაჯულნი, ბჭენი, და კევისბერნი, კევის-თავნი, და ესევე სჯიდა საბრძანოსა მეფისასა; **მეჯინიბეთ-უხუცესი**, – შემდგუმად იწოდა ამილახორი. ამისი კელისა იყო: ყოველნი მეჯინიბე, შიკრიკნი, პაიჭნი, ჯინიბნი, ჭუნენი, ჯოგნი, რემანი მეფისანი; **ბაზიერთ-უხუცესი**. ამისი კელისა იყო: სულიად ბაზნი, ბაზიერნი, მეძალენი, ძალნი, ტყეთა და ველთა მცველნი სანადიროთა მეფისათა; **ეჯიბი**. ამისი კელისა იყვნენ ყოველნი ტაძრეულნი მეფისანი, და ნადიმსა იგივე მიუგებდა მეფისა-წილ, და მას ეტყოდნენ დარბაზის ერნი რაი ენებათ მეფის მოხსენებად; და თავის-წინაობასა შინა ვერ-ვინ შევიდის მეფისა, თვნიერ მისსა; **ეზოს-მოდღვარი**. ამისი

ველისა იყო: ყოველნი საგანგიონი, მეფისა ხარჯნი და წარსაგებელნი, წესნი და რიგნი დარბაზისა, მეფისა ტაბლისა და სანოვანისა, ანუ სხვათა; **ჩუნჩე-რაზი**. ამისი ველისა იყო: მზარეულთ-უხუცესნი, მეტაბლენი, მზარეულნი, მეპურენი, მერწყულნი, მგოსანნი, მემწყობრენი, ბუკ-ტაბლაკთა და სხვათა მცემელნი; **მედჯნეთ-ხუცესი**. ამისი ველისა იყო: მეწდენი და მესასმისენი მეფისა, და ღვინის მნენი; **მოლარეთ-ხუცესი**. ამისი ველისა იყო: რაიცა მეფის თეთრი ანუ ლარნი თვსთა საკუთართა ზედა ანუ ქველის საქმისად უკმადა, და მის ქვეშე დაწესებულნი მოლარენი; **მესტუმრეთ-უხუცესი**. ამისი ველისა იყო: მესტუმრენი. ესენი მოაწვევდნენ დარბაზის ერთა, ესენი მოურნეობდნენ სტუმართა. **ჯვარის-მტვრთველი**. ესე მოაწვევდა კათალიკოსთა და ებისკოპოსთა, და შერისხვაცა ამის მიერ იყო მეფისაგან. **მდივანნი**. ესენი იყვნენ წესითა უმაღლესნი და უმდაბლესნი: მეფისა თანანი, პატივითა, უმაღლესნი (ვითარცა იტყვის: «მდივანსა ჩვენსა ჩოლაყაშულს არა-რაი ეკადროს, თვნიერ დიდისა შეცოდებისათვს მეფისა: მარჯვენა ცერი მოეჭრას, ამის-გან კიდე არა-რაი»), სპასალარისა-თანასა სხვა, სალთ-ხუცესისა-თანასა სხვა, მონათ-უხუცესისა, მსახურთ-უხუცესისა, მსაჯულთ-უხუცესისა, მეჭურჭლეთ უხუცესისა და ეზოს-მომღვრისა-თანათა სხვა. ესენი ჰსწერდნენ უსტარს, იერლაცსა, პიტაკსა, ენდალმასა, პატრუცაგსა, როარ-

ტაგსა, გუჯართა, სიგელთა, ბრძანებათა, განაჩენთა, და სხვათა. **ფარეშთ-ხუცესი.** ამისი ჳელისა იყო: ფარეშნი, ნოხნი, კარავნი, ოთახნი, მნათენი და ყოველნი საგებელნი, დალიჭნი, სკამნი, სავარძელნი, სრა-ფარდაგნი, ფარდანი და მნენი მისნი, და მერწყულნი. **ხუროთ-მოძღვარი.** ამისი ჳელისა იყო: სულიად ჳელოსანნი და შენობა სასახლეთა და ეკლესიათა, ჳიდთა, ფუნდუკთა. **მწერალნი** იყვნენ მეფისა, რომელნი სწერდნენ შემოსავალსა და წარსაგებელსა ყოველთავე და ტაძართა და სხვათა.

ხოლო წესნი ესენი და ჩვეულებანი აქუნდათ, რომელნი ვთქვთ, და, გახუხეთქელობისა-თჳს სამეფოსა, მცველობდნენ; და უკეთუ მიუდიან საზღვარნი თჳსნი, ყოველნი მწუხარებდნენ და იჭირვოდნენ კვალად-გებასავე, და მეფეთა თჳსთა მიუდრეკელად ერთგულებდნენ. განა თუ სძლიან ვინმე მძლავრთაგანმან, არა დაემორჩილნიან. არამედ კვალად იპყრიან თჳსნივე წესნი და არა დაუტევინ ღმერთნი და მეფე და ჩვეულებანი თჳსნი. – ტაბლასა ზედა სჳამდიან და ნადიმობდნენ. სკამთა ზედა სხდიან. ბოდიშობდიან ქუდის მოჯდით, ვითარცა აწ მთის კაცნიცა. სმიდიან ღჳნოსა, სჳამდენ ჳორცთა პირუტყჳთა და ნადირთათა. ნადიმობდნენ მეფისა თანა და ურთიერთთა თანა. მეფეთა გამეფებათა ზედა გარდაყრიდიან დიდნი და მცირენი სულიად ოქროსა და ვერცხლსა ტაბაკითა, ვის რა

ჩვე-  
ული-  
ბისა-  
თჳს:

ძალ-ედვა. ცოლნი თვსთა თანა-სწორთა ერთი, და არ სხვათა-ებრ მრავალნი. ამის-თვს უწყოდენ მოყსობა, ნათესაობა, ურთიერთთა მტერობა და მოყვრობა: ლხინთა ლხინობა, ჭირთა ჭირობა. არამედ ქორწილის ჟამსაცა გარდაყრიდიან, ვითარცა მეფესა, ოქროსა და ვერცხლსა ყოველნი მოწვეულნი და მწვეველნი ვის რა ძალ-ედვა, და არა სიმე-რძლისა იყო იგინი, არამედ მეწდისა მათისა \*).

მკვდარსა დაჰფლვიდიან ყოვლითა შესამოსლითა, და საჭურველითა და სამკაულითა თვსითა (ამის გამო არს აწ ნიშანი ეპისკოპოსთა), სტიროდიან, დასაზნელოსა სხდიან 40 დღე; აღიპარსიან თავნი თვსნი, წვერ-ულვაშნი, წარბნი, წამწამნი, და ჩაი-ჰდიდიან წელამდე სამოსელთა; მამრნი და მდედრნი იცემდიან ვიდრე სისხლ-დინებისადმდე; არა სჰამდიან ჯორცსა და ცხოელსა წლამდე, გარნა მაშინც იძუ-ლებითა დიდითა; შთაიცვიან ძაძა-ფლასნი და დაი-ბურიან თავსა თხისურნი ჩაჩნი; განჰყვიან საფლავამდე ცოლნი ქმართა და ქმარნი ცოლთა, და სხვათა ახლოს მოყვასთაცა; ჯინსა შინა მსხდომარენი, ბნელსა, ძაძითა მოკრულითა, იმღერდიან მწუხართა ხმითა, ტყებისა ჟამსა, არა ჭირის-უფალნი, არამედ სხვა-

---

\*) ეს ჩვეულება საინგილოში დღესაც დაცულია; ხოლო ოქრო-ვერცხლის მაგიერ ნეფეს გადააყრიან ხოლმე თხილსა, ტაბკითა ანუ ხონჩით. აწინდელი „შაბაში“-ც იგივე ძველი ჩვეულებაა.

ნი მუნ მყოფნი (ხოლო წესნი ესენი მოშალა **91** მეფემან გიორგიმ, რაჟამს მოვიდა მისა პატრიაქი იელუსალიმისა, მის გამო, თჳნიერ შავის ჩაცმისა, ჯორცის უჭმელობისა და ტყეზა-ტირილისა).

კვალად უწყოდინ დღესასწაული კერპთა ღმერთთა თჳსთა: განვიდის თჳთ მეფე და დიდებულნი და მცირებულნი ბუკ-დაბდაბითა და ყოვლითა ძნობითა და სახიობითა; შესწირვიდინ ზროხათა, ჳართა, ცხოვართა და ნადირთა; თაყვანის-სცემდნენ არმაზს, შემდგომად ზადენს და მერმე სხვათა ღმერთთა. არამედ უმეტეს დიდი იყო დღესასწაული არმაზისა. და შემდგომად თაყვანის-ცემისა ჳყვიან ნადიმნი დიდითა ჳამითა და ღჳნის სმითა, როკვითა ფერჳისათა, პურობითა, სახიობითა და ძნობითა სამ დღე, და მოიქციან თჳს-თჳსად სახიდ\*). არამედ ოდით-გან დაატევებინა ალექსანდრემ ჳამა მკჳდართა, მიერ ჳამით-გან შესწირვიდნენ კერპთა ძეთა და ასულთა თჳსთა, და იყო ესე ბოროტება მრავალსა წელსა. არამედ შემდგომად დააყენა, – დაკლვა ძეთა და ასულთა შეწირვად კერპთა, – მეფემან რევ და უბრძანა კვალად პირ-უტყვთა შეწირვად (ხოლო ჳამსა ქრისტეანობისასა ნაკერპავთამათ მათთა მაღალთა და ბორცვთა ზედა ესე-ვითარივე იყო განცხრომა-როკვანი. ამის-თჳს აღაშენეს მათ ზედა ეკლესიანი და ჯვარეზობდიან მუნ: ვი-

კერ-  
პთა  
ღღე-  
სას-  
წაულ-  
თა-  
თჳს:

---

\*) ე. ი. სახლად.

თარცა აწ, ფერჯისა სიმღერითა, გაათენიან. და ესენი ესრეთ.

შემ-  
დგო-  
მად  
კერპ-  
თა:

ხოლო შემუსრა ძალითა ზეგარდამოთა წმიდამან ნინომ არმაზ, უდიდესი ღმერთი ქართველთა, და გაც და გაიმა, და იქმნა მეფე მირიან წმიდისა ნინოს მიერ ქრისტეანე, და აღიარეს სულიად საქართველოსათა ძედ ღმერთისად მარიამ ქალ-წულისაგან განჭორციელებული უფალი ჩვენი იესო ქრისტე. და შემუსრნა შემდგომად მირიან ყოველნი კერპნი საბრძანებელსა თვისსა, და მათ-წილ აღმართნა ცხოველს-მყოფელნი ჯვარნი ქრისტეს მეუფისა დასამკობელად მტერთა.

ეპის-  
კოპოზ  
მღვდე  
ლთა-  
თვს:

განა აქუნდათ წესნი და ჩვეულებანი ესენივე წინ-თქმულნი. არამედ კერპთა მღვდელთა-წილ, დასვა მირიან მცხეთას, ზემო ეკლესიასა შინა, მთავარეფისკოპოზი, და ქალაქთა და დაბნებთა მღვდელნი ჭეშმარიტნი ქრისტეს სარწმუნოებისანი, რომელთა აქუნდათ პატივი: ეპისკოპოზსა მეფისა თანა, ხოლო მღვდელთა-მთავართა თანა.

მეფეთ  
კურთ-  
ხევი-  
სათვს:

ესე ეპისკოპოზი აკურთხევდა მეფესა და დაადგმიდა გვრგვნსა. ხოლო შემდგომად დადგინებისა კათალიკოზისა, – კათალიკოზი. და ჟამსა ბაგრატიონთასა, – ვინად-გან ლიხთ-იმერთა იყო დადგმა გვრგვნისა, – ქართლისა და აფხაზთა კათალიკოზნი აკურთხევდნენ, არამედ გვრგვნსა დაადგმიდა ქუთათელი მეფეთა ქუთათისის ტახტისათვს; ხოლო შემდგომად

განყოფისა, იმერეთს-კათალიკოზი იმერთა, ქართლს-კათალიკოზი ქართლისა, და კახეთს-ბოდბელი. ხოლო ვახტანგ-გორგასაღ დასვა კათალიკოზი და ეპისკოპოზნი ყოველსა საქართველოსა შინა. ამათ მიეცა პატივი: კათალიკოზსა - მეფისა თანა, და ეპისკოპოზს - ერისთვსა თანა, ხოლო მღვდელთა - აზნაურთა თანა. ხოლო, შემდგომად მოსვლისა 13 წმიდათა მამათა, იქმნენ ამათ მიერ მონასტერნი და უდაბნონი, და ამათ მონასტერთა მამათა და წინა-მძღვართა მიეცათ პატივი მთავართა თანა.

ხოლო ამათ მთავრობისა წინ-თქმულსა წესსა შეეძინა: რათა აქმნდეს მათ წესთა თანა სასაფლაოდ საეფისკოპოზო ანუ მონასტრის ეკლესია, კვალად საყდარი კარისა მღვდლითურთ. ეგრეთვე აზნაურსა სასაფლაოდ მონასტერი და ეკლესია სახლსა თვსსა მღვდლით. ხოლო წინა-თქმულითა და ამით იწოდებოდნენ მთავარნი, და თვნიერ ამათსა არა. შემდგომად კვალად შესძინეს **ჰყონდიდელი**, და იყო ამისი ჯელისანი ქმრივ-ობოლნი, დავრდომილნი, უსამართლო-ქმნილნი, შეწუხებულნი და შეჭირვებულნი. ესე აუწყებდა ამათთა ყოველთავე მეფესა. ესევე იყო მწიგნობართ-უხუცესი, ყოველთა სამეფოთა მწერალთა ზეით თქმულთა. ესევე მისცემდა მეფისაგან ბრძანებასა ეკლესია-მონასტერთა და ლაშკართა მოწვევად, და მათთა სამჭირნოთა მოხსენებად მეფისა. ესევე იყო, ლაშკრობისა ჟამსა, პატიოსნისა ჯვარი-

კათალიკოზისა, ეპისკოპოზისა და წინამძღვრისათვის:

შეძინებულნი წესითა მთავართვის:

ჰყონდიდელისათვის:

ათაბა-  
გისა-  
თჳს: სა მძღვანებელი წინაშე სჳათა, და ბრძოლისა ჟამსა  
უკან მსვლელი ანუ ჩახთაული, და ახალ-წელს მა-  
კვლევი მეფისა. შემდგომად შესძინეს ათაბაგობა, რა-  
მეთუ არღა-რა იწოდებოდა სჳასალარი სჳასალარად,  
არამედ ათაბაგად.

მეფ-  
ეთა  
გვარ-  
თა-  
თჳს: ხოლო გვარნი მეფეთანი იყენენ: პირველი, ქა-  
რთლოსიანი და ნებროთიანი და არშაკუნიანი, და მე-  
ფობდნენ ისინი 566 წელთა, და მეფენი ისხდენ 28;  
შემდგომად ამათთა იყო გვარი ხოსროვანთა, და მე-  
ფობდნენ ესენი 454 წელთა, და მეფენი ისხდენ 17,  
და მთავარნი 3; შემდგომად ამათთა ბაგრატიონნი,  
რომელნი გამეფდნენ ქორონიკონსა 575 წელთა და  
არიან აწამდე. არამედ სიტყვა იყო ივერიასა შინა,  
მეფეთა ამათ-თჳს, რამეთუ: „იცნობის ქართლოსიან-  
ნებროთიან-არშაკუნიანი გმირობითა, ხოლო ხო-  
სროვანნი გოლიათობითა, ახოვნებითა, შემმართე-  
ბლობითა, ხოლო ბაგრატიონნი მცნეობითა, სიბრძნე-  
ქველობითა, და ქვეყნისათჳს თავ-დადებულობითა“.

მთა-  
ვარ-  
თა გვა  
რთა-  
თჳს: ხოლო გჳარნი მთავართა-მათ ძველთანი ესენი  
არიან: ქობულის-ძე, დონაური, არელმანელი, ბაღუში,  
რომელი იყო ლიპარიტის-ძე, მარუშის-ძე, კახაბერის-  
ძე, ბაკურის-ძე, აბულელი, მხარ-გრძელიძე, ორბელია-  
ნი, ქაჩიბაძე, ვარდანის-ძე, გამრეკელი, ძაგანის-ძე, ასა-  
თის-ძე, კარიჭის-ძე, გაგელი, სამძივარი, ფარჯანიანი,  
ნერსიანი, ადარნასიანი, ჯვანშერიანი, კავკასიძე, ჯაყელი  
ირუფაქის-ძე, ჩოლაყაშვილი, აბაზაძე, კორინთელი, მახა-

ტელი, ნასიძე, შარვაშიძე, ქვენა-ფლაველი, ჯავახის-შული, ზურსელი, და სხვანი მრავალნი, რომელნი ერისთობით იწერიან და გვარნი არა წარიწერებიან ცხადად საცნობელად, ვითარცა იტყვს: ყუთლულ-არსადისას, და ყუბასარისას, და ქართლს: ერის-თავი გრიგოლი, და სურამელი რატი, და გრიგოლი; კახეთს: ხორნაბუჯის ერის-თავი, მაჭის ერის-თავი, პანკისის ერისთავი; და სამცხეს: გუზანს და არტანუჯის ერის-თავი, კალმახის ერის-თავი, წუნის ერის-თავი, ხოლო სომხითს: მანკაბერ ხადუნი, და არა გვარი მისი, ხოლო იმერეთს: ბედიელი, დადიანი და სხვანი, და არა გვარნი მათნი წარწერილნი. არამედ დადიანობა არა გვარი, გარნა წესი ჯელობისა. არა იყო ესე ოდიშს, არამედ კარის მკარესა ზედა დადიანობდა, ხოლო შემდგომად მეფის თამარისა, იქმნა ოდიშს დადიანად; და იქმნენ ერის-თავად, ვითარცა ცოტნე-დადიანი, და არა გვარი მისი საჩინო არს. გარნა შემდგომნი დადიანნი ცოტნესა-გან ჩამომავლობენ, ვითარცა აღვსწერეთ.

არამედ, კვალად ქრისტეანობის ჟამსა შესძინეს წესნი ესენი: რამეთუ ახალ-წელს, 1 იანვარს, უწინარეს ცის-კრის ლოცვისა, უკვლევდა მეფესა ჭყონდიდელი ჯვარსა და ხატსა, და სამკაულსა მეფესა და დედოფალსა და სანუკარსა შაქრისასა, ხოლო, შემდგომად წირვისა სულიად ერის-თავნი, ჯელის-უფალნი და დარბაზის ერნი თვს-თვსთა ბარებულთა, ე.

ახალ-წლისა თვს:

ი. ა. ბაზიერთ-ხუცესი – შავარდენ-ქორსა და თავსა ველურის ეშვასა მოოქროვილსა; მეჯინიბეთ-ხუცესი – ცხენსა აღკაზმულსა ოქრო-მოოქვლითა, და სხვანი ოფიკალნი თვს-თვსთა შესატყვისთა, ხოლო ერისთავნი – ცხენთა არა კეთილთა; და კვალად ესენიცა და სხვანი სულიად ისარსა, და შეაჩვენიან კრულვით ორ-გულსა მეფისასა, მეტყველნი: «მრავალ-ჟამიერ ყოს ღმერთ-მან მეფობა თქვენი მრავალს წელს, და ისარი ესე გულსა შინა განერთხას მეფობისა თქვენისა ორგულსა». და შემდგომად სულიად სპათა მოლოცვსა შექმნიან პურობა დიდი, განცხრომითა და სახიობითა. ხოლო ცხენთა-მათ ერისთავთა მორთმეულთა განიყვანის ბაზიერთ-ხუცესი – სადა იყო სანადირო მეფისა შემოღობილი ახლოსა მეფის სამყოფისა, – და დაკოცის ცხენნი-იგი, მწუხრსა-მას, შემოღობილსა მას შინა: და მას ღამეს აღივსის შემოღობილი-იგი მელითა, ტურითა, მგლითა. და დილასა მცველ-მან მის-მან ჩამოხურის კარნი და დაამწყვდივის მას შინა. ხოლო მეორეს დღესა შეჯდის მეფე წარჩინებულთა თვსითა და მივიდის ადრიან მუნ. მაშინ გამოუშვიან მჯეცნი იგინი და უწყიან ისრითა სროლას და სიკჳდილი მათი. ესრეთ იკჳლევდიან და შემოვიდიან მხიარულნი სანადიმოდ.

აღდგომის წესი იყო: ადრე ნათლები-  
სად წირვა და შემდგომად წირვისა მცირედითა სა-  
ნოვაგითა ჯორცათა აღივსნიდიან” პირთა მეფე და

დიდებულნი. შემდგომად გამოვიდის მეფე და ყოველნი წარჩინებულნი და მცირებულნი ასპარეზსა ზედა და დასვიან სამეფო თასი ოქროსა ანუ ვერცხლისა ყაბახსა ზედა, და უწყიან სროლა მას თასსა ისარნი მოყმეთა და ჭაბუკთა, და რომელი ჩამოაგდის ისრითა, მას მისციან თასი-იგი. შემდგომად ამისა შეჰქმნიან ბურთობა, და რომელ-მან მჯარე-მან აჯობის, იყო მჯარე-თალარნი სამეფონი, და მისციან მათ თვითთა თვით (ეგრეთვე ქორწილისა და გამომჩვენებისა დღესა შინა ყვიან ესე ასპარეზსა ზედა). მერმე შემოვიდიან მეფისა თანა და შექმნიან ნადიმნი და პურობანი დიდნი, მგოსან-სახიობითა. არამედ კათალიკოზნი და ეპისკოპოზნი, ვიდრემდის იყვნენ მუნ, არა იყო მწყობრთა ძალთა ცემანი, არამედ გალობანი; ხოლო შემდგომად წარსლვისა მათისა, იყო მგოსანთა, მომღერალთა და ყოველთა სახიობათა ცემანი.

ხოლო წესთა ამათთა იყო ყოველი ივერია ანუ გიორგია, ოთხ სადროშოთ განყოფილი. რამეთუ წინა-მბრძოლნი იყვნენ თორელნი, ციხისჯვარელნი და ახალ-ციხელნი, და მიმყოლნი მათნი სულიად მესხნი და კლარჯნი, და სომხითისა, რომელნი ეპყრათ; ხოლო მემარჯვნი მიმსვლელ-მცემელნი სულიად ლიხთ-იქათი, აფხაზ-ჯიქითურთ; ხოლო მემარცხნეთ მიმსვლელ-მცემელნი სულიად ჭერ-კახნი; ხოლო მეფისა აღმის მპყრობელნი ქართველნი და რომელნი

დრო-  
შისა-  
თჳს:

როქით სპანი ეპყრნეს მეფესა. გარნა ოდესმე სამად მიმსვლელად ანუ სხვა-რიგ მიიყვანიან, ვითარ ამჯობინის მეფე ანუ სპასალარი.

შერე-  
ულთა  
წესთა-  
თვს:

არამედ წესნი ესენი რომელიმე ფლობასა თათართა ყენობისასა შეიშლებოდნენ, ვითარცა: დაბლა, ნოხთა ზედა, სხდომანი, ეკლესიასა შინა მოუწდელოდა ქუდისა, თუ არა, ჟამად: რამეთუ საუფლოთა სიტყვათა ზედა მოიკდიდიან, თვნიერ მისსა, არა; არცაღა ბოდიშობდიან ქუდის მოკდით. და სხვანიცა უჯერონი მრავალნი, ვითარცა იტყვს: ორ-ცოლიანობასა და სამ-ცოლიანობასა, და მეფეთა წინააღმდეგობასა, და განდგომილებასა. ხოლო შემდგომად ბრწყინვალე-მან მეფემან გიორგიმ კვალადაგო წესსავე მას ძველსა ზედა. და შემდგომთა მისთა მეფეთა, ვიდრე შიხთა მეფეთა სპარსთათა გამოჩინებისამდე: ხოლო შემდგომად განყოფილებისა და განხეთქილებისა სამეფოსათა ამისა აქჴნდათ თვს-თვსად წესნი ესენივე, გარნა ერის-თავთა ცვალებანი არღა-რა; განა მთავარნიცა არღა-რა იწოდებოდნენ მთავრად, არამედ თავადად. და არცაღა იყჴნენ როქით სპანი მეფისანი, არამედ სახასონი აზხნაურნი, და მსახურნი გლეხნი ჳეობათა-გან იყჴნენ მცველნი მეფისანი, და უმეტეს მოკვევე-მთიულნი, ვიდრე დაიპყრობდნენ მას საერისთოდ, ხოლო იმერთა რაჭა და სულიად ლეჩხუმი, ხოლო კახთა ქისიყი. ხოლო ლაშკრობისა ჟამსა ერის-თავთა და თავადთა მინაწერნი იყჴნენ

შემდ-  
გომად  
განყო-  
ფილე-  
ბისა  
სამე-  
ფოსა-  
თვს:

მოყვანებად. განა იყვნენ ოთხ სადროშოთვე კვა-  
ლადცა, ვითარცა აღეჰსწერეთ ქართლი, იმერეთი  
და კახეთი; არამედ ესე ყვეს მეფეთა, ვინათ-გან არღა-  
რა იყვნენ ეგოდენნი 'შემოსავალნი, რათამცა დაე-  
პყრათ სპანი ეგოდენნი, რათა ეპირისპირათ, ანუ  
გამაგრებოდენ მტერთა თვსთა. ამის-თვს შეკვეთეს  
ერის-თავთა, მთავართა და აზნაურთა, – სულიად რა-  
ოდენნი სახლთა შინა არიან, – წასვლად ლაშკარსა  
შინა, ხოლო გლეხთა მგზავსად შეწერილებისად;  
ხოლო როსტომისამდე ესენი ესრე იყვნენ

გარნა თუმცა სამცხეს და კახეთს შემოერიათ, –  
მათ ურუმთა-გან და ამათ ყიზილბაშთა-გან, – წესნი  
რაიმე მათნი, არამედ ქართველნი და იმერელნი ეგ-  
ნენ ზნეთა მათ ზედავე. ხოლო აწინდელთა ჟამთა  
აქუნდათ წესნი იგინივე, და შერეულნი ყიზილბაშთა  
ესენი: რამეთუ სხდიან ნოხთა უსკამოთ, ჳელითა  
სჭამდიან; სანოვაგე ქართველთა და კახთა უმეტეს  
ყიზილბაშთა რიგისა, ხოლო მესხთა, – ურუმთა, და  
იმერთა – ურუმულთა-გან შერეული; და სასახლეთა  
შენებანი მათივე რიგისა და არღა-რა ქართული,  
თჳნიერ დარბაზისა. და მესხთა-ურუმთა რიგისა; და  
არცაღა-იყო ერის-თავთა ცვალებანი, არამედ მკვდრად-  
ნი. არამედ ძველით-განვე იყო წესი ესე: რა-ჟამს  
მოკუდის ერის-თავი, ანუ მთავარნი, ანუ ჳელის-  
უფალნი, ანუ აზნაურნი ჩინებულნი, მოართვიან მე-  
ფესა მის მომკვდრისა ჳრმალი, ცხენი და უხუცესი

აწინ-  
დელის  
სა წეს-  
თათვს

ძე მისი; ხოლო მეფე ჳელის-უფლობისა და ერის-  
თობისა წესსა, ვისიცა ენება, ღირსებისა ებრ მიუ-  
ბოდის, და ოდესმე ძესაცა, უკეთუ ღირს იყო ანუ  
ძალ-ედვა მოურნეობა მისი; ხოლო ცხენი წარიყვა-  
ნიან სამეფოთ და ჳრმაღს მოარტყმიდა წინაშე მე-  
ფისა მსახურთ-უხუცესი ძესა მის მომკჳდრისასა, და  
დააწესიან ტაძრეულად ანუ სხვათა სამეფოთა მსახუ-  
რებათა შინა ღირსებისა ებრ. ხოლო აწინდელსა  
ჟამსა ჳელის-უფალნი ეგრეთვე ყჳნიან, ვითარცა ზე-  
მო ითქვა, და ცხენიცა და ჳრმაღიცა ეგრეთვე.  
არამედ ერისთობა და მთავრობა არღა-რა, და რო-  
მელნიმე სპასპეტნიცა; რამეთუ შჳლთავე მისთა, ანუ  
სახლის კაცთა მისთავე მიუბოძიან; ეგრეთვე მთა-  
ვართაცა.

აწინ-  
დელი-  
სა ჳე-  
ლთ უ-  
ფალ-  
თა შე-  
ცვლი-  
ლთა  
სახელ  
თათჳს

ხოლო როსტომ ჳელის-უფალთა უწოდა: მსა-  
ხურთ-უხუცესსა ყორჩი-ბაშა, მონათ-უხუცესსა ყულარ-  
აღასი, სპასპეტსა სარდარი, მეჳურჳლეთ-უხუცესსა  
მოლარეთ-ხუცესი, და მეჳურჳლეთ-ხუცესი არღა-რა,  
არც იგი წინათი მოლარეთ-ხუცესი, ჩუნჩერახსა სუფ-  
რაჩი, ჩაჩნაგირსა – სუფრაქეში, მანდატურთ-უხუცესსა –  
ემიყაღასი, მანდატურსა სოჳბათიასაული, ბოქოულსა  
ელიაღაჯი, მსაჯულთ-უხუცესსა – მდივან-ბეგი, ეზოს-  
მოდღვარსა – ნაზირი, მესტუმრეთ-უხუცესსა, მეჳმან-  
დარი, მწერალსა მუშრიბი, ხუროთ-მოდღვარსა სარაი-  
დარი, და წჯიბი არღარა-რა, არამედ მგზავსი მისი მეი-  
თარი; ხოლო სხვანი ჳელის-უფალნი იყჳნენ ეგრე-

თვე. არამედ კვალად ყიზილბაშთა რიგის შესძინა ვე-  
ზირი, მუსტოფი და მუნში; კვალად მეკარესა, – ყაფი-  
ჩი და ასის-თავსა – უზბაში. და კახთაცა განაწესეს  
ეგრეთ; ხოლო იმერეთს, მეფის ალექსანდრეს, გიორ-  
გის ძისამდე, იყმნენ წესნი ეგრეთვე, და ფემდგომად  
მისსა არღა-რა, არამედ მთავარნი თვს-თვსით სპითა  
შეკვრბიან, და არცაღა ჯელის-უფალნი მეფისანი არი-  
ანღა; ხოლო სამცხეს, ვითარცა ოსმანთა რიგნი,  
ეგრეთ იმყოფიან ჩვეულებითა და წესითა.

ხოლო აწინდელთა მთავართა და წარჩინებულ-  
თა გვარნი ესენი არიან. **ბარათაშვილი**, რომელთა  
უწყრავთ **გაჩიანისა და გარდაზნისა საერისთონი**, ტფი-  
ლისის სამჭრით, ვიდრე ლორე-ფანავრამდე, თვნიერ  
მეფისა სახასოთა და შეწირულობათა ეკლესიათათა.  
ხოლო იტყვან ესენი ჩამომავლობასა ქაჩიბაძისასა,  
რომელსა აცხადებს გუჯარნი და სიგელნი მათნი,  
მეფეთა-გან წყალობისანი; კვალად **ყაფლანის-შვილი**  
და **აბაშის-შვილი** სამთა-ძმათა შვილობასა. არამედ ყა-  
ფლანის-შვილი იტყვს გვარობასა მათსა, განა ორბე-  
ლიანობასა; გარნა იყო ორბელიანი სხვა და ქაჩიბა-  
ძე სხვა გვარი. არამედ ოდეს განიყმრნენ ძმანი, ბა-  
რათასა-გან არიან ბარათიანნი, რომლისა მიერ ეწო-  
და ადგილთა-მათ საბარათიანოდ, ხოლო აბაშისა-  
გან – აბაშის-შვილი, და ეგრეთვე სხვანი, რომელნი  
არიან ბარათიანთაგანნივე; განა საგონებელ არს, ყა-  
ფლანიანთაცა მესამეს ძმას ეწოდა ორბელი, და მის

აწი-  
ნდე-  
ლთა  
მთა-  
ვარ-  
თა-  
თვს.

მიერ ორბელიანი იწოდნენ, თვარე წინა-თქმულნი არა განმართლდებიან. ხოლო სომხითის მელიქი არა არს გვარი, არამედ სომეხსა ვისმე პატივ-სცა შაჰ-აბას, გამოჰმადიანებისა-თჳს. **არღუთაშვილი**, აწ აზნაური, მაგრამ მწარგრძელნი არიან. ხოლო **ზურაბის-შვილს**, **იარალის-შვილს** და **სოლოდაშვილს** იტყჳან არა ბარათიანობასა, არამედ მამულნი და სასაფლაონი მათნი აჩენენ მასვე ყოფასა. კვალად **დოლენჯის-შვილი** აწ ჩამოსულნი მესხიდამ. **ყარაბულაღიშვილი** მოვიდა მარიამ-ჯვარის კახეთიდამ; ხოლო მცხეთის დასავალით და მტკვრის სამხრით **ციციშვილი**, რომელი მოვიდა **ფანასკეთიდამ**; **ჯავახის-შვილი**; ხოლო **მოურავის-შვილი** არს სააკაძე, და მეფისა-გან გამთავრებული; **როჭიკაშვილი** არს **შალიკაშვილი**, მოვიდა სამცხიდამ. ხოლო შიდა-ქართლის **ამილახორი**, არამედ არა არს გვარი, განა წესი მეჯინიბეთ-ხუცობისა, ვითარცა უწოდებენ სპარსნი, ხოლო გვარი ზედგინიძე არს და პატივ-ცემული მეფეთა-გან მთავრობით, ვითარცა აჩენს გუჯარნი მათნი; **აბაშიძე**, **ფალაგანდიშვილი** და ამირ-ეჯიბი. ამათ ერთობასა შინა აქუნდათ მამულნი იმერეთს და ქართლსა შინა, და შემდგომად განყოფისა სამეფოსა ერთი ძმა იქით და ერთი აქათ დაშთნენ, ვითარცა აჩენს მამულნი და სიგელნი მათნი: **ავალის-შვილი**, რა დაშთა ჴეობა მეფესა ქართლისასა, ეგრეთვე ერთი ძმა დაშთა აქა და მეორე სამცხეს; მაჩაბელი იტყჳს ანჩაფისძეობას, აფხაზეთი-

დამ მოსვლას, განა ახალი არს. ხერსეული-მე იყო სამცხეს და იტყვს ოსობას, არამედ არს მოსვლა მისი შემდგომად გაყრილებისა; ფავლენის-შული იტყვს მწარგრძელობასა. ხოლო კვალად მესხი ამილახორი-შული, დიასამიძე, შალიკაშული და თაქთაქი-შული შემდგომად თათრობისა ჩამოვიდნენ სამცხიდან. ჩხეიძე მოვიდა იმერეთიდან. ხოლო რამაზის-შული და დავითის-შული არიან ავ-გიორგის ძმის დიმიტრისა-გან, რომელი არჩინა მეფე-მან, და არიან მიერთ-გან აქა. ხოლო იალბუზის კალთათა ქსნის ერის-თავი, და არა ქვენა-ფლაველისა-გან, არამედ იტყვს ბიბილურობასა. ხოლო არაგვის ერის-თავი – და აღვსწერეთცა ვითარცა არიან, არამედ გვარს სიდამონობას იტყვან. ხოლო მუხრანის-ბატონი და გოჩაშული, აწ მთავარნი, არამედ გვარი მეფეთა ბაგრატიონთა არიან, ვითარცა აღწერილნი არიან.

გარნა ამათ მთავართა შორის, აწინდელთა ჟამთა, უწარჩინებულესნი და შემძლებელნი ესენი იყვნენ და გაუყრელნი სახლნი აქმნდათ: პირველი, მუხრანის-ბატონი, არაგვის ერის-თავი, ქსნის ერის-თავი, ამილახორი და ყაფლანიშული. ზემო ციცი-შული, ოდეს გაუყრელი იყო, და სომხითის მელიქი; ხოლო აზნაურნი მრავალნი არიან, სიგრძისა-თვს დავიდუმეთ. ვიეთნი ძველის გვარისანი, ვითარცა აბაზაძე, კორინთელი, მახატელი, არღუთაშული, გოგობაშული, ნასიძე, ლაზნელი. გააზნაურმვლებულნი: და ვითარცა

წარ-  
ჩინ-  
ებუ-  
ლთა-  
თვს.

კახ-  
თა-  
თვს:

რატის-შული, ქსნის ერის-თვის განაყოფი, ვით იხი-  
ლვების მამულითა, ხოლო აწ დამცირებულნი, – ხო-  
ლო ზედგინიძე, სააკაძე, ელიოზის-შული, ამათ-გან  
გამთავრებულნი. ესრეთ რომელნიმე აღმაღლებულან  
და რომელნიმე დამდაბლებულან ჟამთა ცვლილები-  
თა, ანუ გაყრითა ძმათათა. ხოლო კახეთს: ჩოლაყა-  
შულთა და მაყას-შული იტყუვან ირუფაქიძობას; ენდრო-  
ნიკას-შვილი იტყვს ანდრონიკესა-გან, რომელი მო-  
ვიდა პირველვე, კეისართა გვარისა. ჯორჯაძე, ჭავჭა-  
ვაძე, ვაჩნაძე, ვახახის-შვილი, რუსის-შული, ჯანდიერის-  
შული, ავალის-შული და ჩერქეზი. ეს ორნი მოსულნი  
არიან გაყრილების შემდგომად; გურამის-შული და ტუ-  
სის-შული ზედგინიძენი, რომელთა გამოაჩენს სასა-  
ფლაო მათი დღესაცა მღვმეს. და აზნაურნი უფროს  
მცირედ. ხოლო სამცხეს: ჯაყელი, ესე არს ათაბაგი  
და ფაშა ახალ-ციხისა; შალიკაშული, თავდგირიძე, დია-  
სამიძე, ქობულის-ძე, გოგიბაშული, ამილახორი, ავალის-  
შული, სუმბატის-შული, გოგორის-შული, თუხარელი,  
ლაღანიძე და სხვანი არლა-რა იწოდებიან გვართა,  
არამედ ფაშად, ბეგად და სანჯახად. და აზნაურნიცა  
ეგრეთვე მრავალ, განა დავიდუმეთ. ხოლო იმერეთს:  
იმე-  
რე-  
თისა-  
თვს.

არგვეთსა შინა აბაშიძე, ფხეიძე, წერეთელი და ჩხეი-  
ძე (ამავე ჩხეიძის გვარი არს აწინდელი რაჭის ერის-  
თავი და სპასპეტი რაჭისა), ლორთქიფანიძე, ნიჟარა-  
ძე და ლოლობერის-ძე, აზნაურნი და მთავრობით პა-  
ტივ-ცემულნი მეფეთა-გან. ხოლო რაჭას: წულუკიძე,

იაშული, ჯაფარიძე, ინასარიძე, ლაშხის-შვილი. ხოლო სვანეთს: გელოვანი, და არღა ეგ-ოდენისა ძალისა და უფლებისა მქონე სვანთა ზედა. კვალად ვაკესა შინა: ჭილაძე და მიქელაძე, და ჩიჯავაძე. ხოლო აზნაურნი მრავალნი და კეთილნი ყოვლითა ზნითა აზნაურთათა (ვითარცა ძველად სიტყვა იყო ივერიასა შინა: „დარბაისლად მესხნი, თავადი ქართლისა, აზნაურნი იმერეთისა, და ვაჭარი კახეთისა“); არამედ სიგრძისათვის არღა-რა აღვსკსწერეთ. გარნა უწარჩინებულესი და შემძლებელი იყო აწის ჟამსა შინა რაჭის ერის-თავი და აბაშიძე; ხოლო ოდიშს დადიანი და თავადი თვთ თვისად მფლობელი ოდიშისა, შემდგომად გაყრილობისა. არამედ აწ არს ჩიქოვანი, რომელ-მან მოსწყვიტნა დადიანნი და მთავარნი ოდიშისანი, და მცირე აზნაურობისა-გან იქმნა დადიანად, აღწერილებისაებრ. არამედ კვალადცა არიან მთავარნი ესე: გოშაძე, ფაღავა, ჯაიანი, ჩიჩუა და სხვანი აზნაურნიცა მრავალნი. ხოლო აფხაზეთს იგივე შარვაშიძე, მფლობელი აფხაზეთს თვთ, და უმდაბლესი ანჩაფაძე. ხოლო გურიას გურიელი, იგიცა თვთ ჰფლობს და იტყვს ვარდანის ძეობასა. და სხვანი მის ქვეშენი არიან ესენი: თადგირიძე და ამილახორი, ჩავიდნენ სამცხიდან, შარვაშიძე მოვიდა აფხაზეთიდან, ბერიძე, კვერდელიძე, ბერეჟიანი, ნაკაშიძე და სხვანი, ეგრეთვე აზნაურნიცა.

ოდი-  
შისა-  
თვს.

აფხა-  
ზეთი-  
სათ-  
თვს.

გუ-  
რი-  
ისა-  
თვს.

მეფეთა წერილისათვის.

ხოლო მეფენი ამათ ყოველთა ზედა იწერებოდნენ ესრეთ: „ჩვენი ბრძანება არს, მესტუმრეო, თუ მანდატურო, ესრეთ უამზე“. და შემდგომად რაი ჯერიყო. ხოლო სიგელსა და გუჯარსა შინა: „ჩვენ, მეფეთ მეფე-მან, ღთიით წყალობით ცხებულ-მან, თვთ მპყრობელ-მან და თვთ ჳელ-მწიფე-მან, იესიან, დავითიან, სოლომონიან, ბაგრატიონ-მან, შვდთავე სამეფოთა მპყრობელ-მან (სახელი), გიწყალობეთ“. ხოლო აწინდელთა ჟამთა: „მენტერეო, ჩვენ მაგიერად, ჩვენს დიდს იმედს დარბაზ-ბატონს (სახელი) ასრე უანზეთ;“ და მდაბალთა ზედა: „ჩვენი ბრძანება არის;“ ხოლო გუჯართა და სიგელთა: „ჩვენ მეფე-მან ღთივ ცხებით გვრგვინოსან-მან, იესიან, დავითიან, სოლომონიან, ბაგრატიონ-მან (სახელი), გიწყალობეთ.“ ესრეთვე იმერნი და კახნი. არამედ მეფე ქართლისა კვალადცა მეფეთ მეფობით სწერდა წინავეთავე ჩვეულებათა.

ეპისკოპოსოვთა ლაშქართა წასვლისათვის.

არამედ ეპისკოპოზთა სლვა ლაშქართა, ნადირობათა და ბრძოლათა შინა ამის მიერ ჩვეულება იქმნა: რა-ჟამს უწყეს მოჰმადიანთა – შემდგომად დავით 80 მეფისა – დაუცხრომელი ბრძოლა და კირთება და იხილეს ღაფლობა-უღონოება ქვეყნისა ერთა ეპისკოპოზთა, მა-შინ ეტყოდინ ეპისკოპოზნი: „ნუ მოღაფლდებით, და ნუ მოუღონოვდებით ბრძოლად მათდა, და ნუ დაუტევეთ სარწმუნოებასა, რჯულსა და ჩვეულებასა თქვენსა, და ჩვენ ვიქმნე-

ბით წინა-მბრძოლნი თქვენნი.“ და ჰყოფდენცა ეგრეთ (ვითარცა მარაბდის ომსა ზედა მროველ-მან ავალიშვილ-მან, რა მოილო ზიარება, ეტყოდენ: „უკეთუ დღეს აღიღებ მახვილსა ბრძოლად, უბრძანე, რათა გვაზიაროს სხვა-მან; და ოკეთუ არა, უმჯობეს არს შენ მიერ;“ ხოლო იგი იტყოდა: „დღეს ბრძოლა არს სარწმუნოებისა და ქრისტეს მცნებისა და არა მხოლოდ ჩემ-ზედა; ამის-თვის არა ვჰყო, უკეთუ უწინარეს თქვენსა არა დავსთხიო სისხლი ჩემი, მახვილისა მღებ-მან»). ხოლო მეორე მიზეზი: ვინათ-გან შეწერით იყო ლაშკარნი, ჰყვათ ეპისკოპოზთა აზნაურნი, და მსახურნი, და შეწერილნი გლეხნი წარსლვად ბრძოლასა შინა; ამის-თვის მათთა მოურნეთ თანა-მღებ იყვნენ წარსლვად; და არს მიერ ჟამით-გან ეგრეთ აწამდე. ხოლო სხვათა, თვინიერ ამისა, აჩენს ცხორება ანუ მატთანე, ქვემორ აღწერილი ყოველსავე ამას ქარტასა შინა. და იმყოფოდა ესენი ესრეთ აწისამდე. ხოლო წარმართი უწყის ღმერთ-მან და, ვითარცა ნებავეს, იყავნ.

---

## აღწერა სამეფოდსა საქართველოდსა.

ხოლო ქვეყანა ესე იწოდების სახელითა სამითა: 1, საქართველო, 2, ივერია, 3, გიორგია. ხოლო საქართველო არს სახელი ქართლოსის გამო, რომელ-

სახელი  
რით  
ეწო-  
და.

სა წილად ხვდა ქვეყანა ესე და, სადა დაეშენა, უწოდა სახელითა თვისითა ქართლი, და მის გამო მორჩილთა ანუ წილ-ხდომილთა მისთა უწოდა საქართველო. განა შედგომად მისსა, რომელ ფუცვიდნენ ძენი და ძენი ძეთა მისთანი საფლავსა მისსა, ეწოდათ საქართველო. ხოლო მეორე სახელი, ივერია, ენითავე ქართულითა მიეცა. რამეთუ «იი» არს შორის-ყრილი, რომელი არს სასიხარულო ჳმა ზახილისა; ხოლო „ვერიე“, მოვერიე. არამედ წყობისა-თვს შეთხზულად, ივერია. რამეთუ ოდეს 10 მეფე-მან ადერკიმ მოკლა არშაკ, მეფე ქართლისა, გოლიათობითა თვისითა, მაშინ აღუტევა ჳმა სპათა მიმართ თვისთა: „იი, ვერიე“, და განხდა ჳმა ესე, და იტყოდიან ყოველნი, სიმჳნისა მისისა-თვს, ამის გამო იწოდა ივერია. არამედ წოდება სასიხარულოს ჳმისა მოასწავებდა სიხარულსა დიდსა. რამეთუ პირველსა მეფობასა ადერკისასა იშვა უფალი ჩვენი იესო ქრისტე, და მოასწავებდა ჳმა სახარებისა ხარებასა და სიხარულსა სასუფეველისასა, ხოლო „ვერიე“ მორევნასა კერპთა ზედა, ძალსა ჯვარისასა და ხსნასა ეშმაკისა-გან საქართველოსასა; კვალად გიორგიაცა მჳნედ მომჳირნეობისა მუშაკობისა ქართველთათა ეწოდა (რამეთუ „გიორგი“ მუშაკად ითარგმნის). კვალად, ვინათ-გან იცნეს სამება ერთ-არსება ჳემმარიტი ღმერთი წმიდის ნინოს მიერ, რამეთუ მამა ნინოსი იყო ზაბილონ და ესე ზაბილონ იყო კაბადუკიელი,

ნათესავი წმიდისა დიდის მოწამის გიორგისა; ამის-  
თჳს, მიერ ჟამით-გან, ნიშანნი და სასწაულნი უმ-  
რავლესნი არიან მთავარ-მოწამის გიორგისანი ყო-  
ველსა ივერთასა შინა. რამეთუ არა არიან ბორცქ-  
ნი ანუ მაღალნი გორანი, რომელსა ზედა არა იყოს  
შენნი ეკლესიანი წმიდისა გიორგისანი. და ესეცა  
ამის მიერ იწოდა. \*) არამედ ევროპელნი და ბერ-  
ძენნი უხმობენ ჯორჯიანსა და რუსნი გრუზსა, და  
მოჰმადიანნი გურჯსა, მათითა ორფოლრაფიის გამო,  
არამედ იგივე გიორგიავე არს.

ხოლო არს სიგრძე ქვეყანისა – ამის **80** ეჯი,\*\*) ხო-  
ლო განი სპერის ზღვსა-კენ **60** ეჯი, შუა ადგილი  
**32** ეჯი, ხოლო. ბოლოთ-კერძი **35** ეჯი, და მდება-  
რებს კასპიისა და პონტოს ზღვას შორის. გარნა არს  
ქვეყანა მშვენიერი და ნაყოფიერი ყოვლისა, ღმთი-  
სა მიერ და არა ჳელოვნებითა კაცთათა. რამეთუ  
ნაყოფიერებს ყოველნი თესლ-მარცვალნი, კაცთა  
საზრდელნი: ბრინჯნი, ხორბალნი, ქრთილი, შვრივა,

---

\*) სიტყვები: საქართველო, გიორგია და ივერთა, ვახუშ-  
ტის გარდა, სხვებსაც აუხსნიათ და განუმარტიათ. მაგრამ არც  
ერთი ამ განმარტებათაგანი დასაჯერი არ არის. ჩვენს აზრს  
ამ სიტყვების შესახებ მოვიღებთ წინასიტყვაობაში.

\*\*) ეჯი, ფარსანგი და ალაჯი ზომით ერთნი არიან.  
ხოლო ეჯი არს 6 ვერსთი რუსული. და ვერსი 500 მჯარი, სა-  
მი ადლი, 32 თითი. თითი ექუსი ქრთილის მარცვალი, ექუსი  
ცხენის ფაფარი: შ. ვ. (ე. ი. შენიშვნა ვახუშტისა.

სიმინდი, ღომი, ფეტვი, მუხუდო, ლობიო, ოსპი, ცერცვ საკადრისი, ძაძა, მაძა, უგრეხელი, კანაფი, სელი, და სხვანიცა.

აბრე-  
შუმი-  
სა-  
ატვს.

ხილ-  
თა-  
თვს.

სა-  
ვარ-  
დისა-  
თვს.

კვალად ჰყოფენ აბრეშუმსა, არამედ ქუხილის გამო ვერა მრავალსა: რამეთუ სასტიკად მქუხარებს, და მის გამო მოსწყდების ჭიანი. კვალად ბანბას სთესენ, განა სხვაგნებური უმჯობეს არს, არამედ მრავალ ნაყოფიერებს. ხოლო ხილნი წალკოტთა მრავალნი: ნარინჯი, თურინჯი, ლიმონი, ზეთის-ხილი, ბროწეული, ყურძენი, ატამი, ვაშლ-ატამი, ყაისი, ჭერამი, ალუჩა, ტყემალი, ნუში, უნაზი, თუთა, ხართუთა, ბუსტული, ქლიავი მრავალ-გვარი, ლელვ, მბალი, ალუბალი, სხალი და ვაშლი მრავალ-გვარი, კომში, ნიგოზი, თხილი, ზღმარტლი, ფშატი, ნესვი, მელსაპეპონი, პუმპულა, კიტრი; ხოლო ტყისანი არიან: თხილი, ტყემალი, ზღმარტლი, ფშატი, ხურმა, წაბლი, კრიკინა, ალუბალი, ბალამწარა, ბალოჯი, მაჟაველი, პანტა, კუნელი, ჯახველი, მჭნავი, მწიფელი, დათვს-სხალა, დათვს-ბაბა, დათვს-თხილა, კოწახური, მაცვალი მრავალ-გვარი, ნიგოზი და სხვანიცა; ხოლო მთისანი არიან: მოცხარი, კლდის-მერსენი, ჟოლო, უელი, მოცვი და სხვანიცა მრავალნი; სავარდეთა ყვავილნი მრავალი: ვარდნი წითელი, ყვითელი და თეთრი, მიხაკი, სუნბული, ნარგისი, ზამბახი, ყაყაჩონი მრავალ-გვარნი, და კვალად სხვანიცა მრავალნი ყვავილნი სხვა-სხვა-გვარნი და ფერნი;

ხოლო ველთა: ია, კოჩივარდა, ნეგო, მიხაკი, შრო-  
შანა, და სხვა მრავალნი ვიდრე ას ფერამდე და ას  
გვართამდე; მტილთა: ბადრიჯანი, ქინძი, კამა, ცე-  
რეცო, ტარხუნა, ნიახური, ქონდარი, ხახვ, პრასა,  
ბოლოკი, პეტრუშკა, სტაფილო, ქინძიჯორა, ოხრა-  
ხუმი, მაკედონი, კომბოსთო, ლახანა, ყრდელი და  
სხვანიცა; ხოლო ტყეთა და ველთა არიან მრავალ-  
ნი სურნელნი საზამთროთ საცმარნი ბალახნი, მხლად  
წოდებულნი, და თესლნი, ვითარცა: სატაცური, ას-  
პანახი და სხვანი, და ვითარცა კვლიაკი, და ტყიუ-  
რა და მისთანანი მრავალნი.

არამედ პირ-უტყცნიცა მრავალნი, ვითარცა: აქლე-  
მი, ცხენი, ჯორი, ვირი, ძროხა, კამბეჩი, ცხვარი,  
თხა, ღორი; ხოლო ნადირნი ტყეთა და ველთა:  
ირემი, ქურციკი, ჯიხვი, მშველი, არჩვი, თხა, ყურ-  
დგელი, ვეფხი, დათვ, მგელი, აფთარი, ფოცხვერი,  
ღორი, მელი, მაჩვ, მწავი, მთახვი, ძღარბი, და სხვა-  
ნიცა; კვალად მფრინველნი: ქათამი, ბატი, იხვ, ინ-  
დოური ქათამი, ტრედი, – ამათ შინ იპყრობენ; ხო-  
ლო ველთა და ტყეთა: წერო, ყარახილა, ბატი, შა-  
ვი-ბატი, იხვ, აკაური, ვარხვ, ღალღა, ლაინა. ესენი  
ზამთარ არიან, – ზოგნი ზაფხულ-შემოდგომასა თვ  
ნიერ, არა: კოკობი, კაკაბი, დურეჯი, გნოლი, რო-  
ჭო, შურთხი, მწყერი, ასკატა, ჩახრუხი, კიოტი,  
ტყის-ქათამი, გარიელი, სავათი, ტრედი მრავალ-გვა-  
რი, გვრიტი, გუგული, ოფოფი, შაშვი, ჩხართვი,

მტი-  
ლო-  
ვან-  
თა-  
თვს.

პირ-  
უტყ-  
ვთა  
და  
მფრი-  
ნველ-  
თა-  
თვს.

შროშანი, ტარბი, კოლინზური, ბულბული, ყაზა-  
ლახი, მალაღური, ჩიტნი და სირნი მრავალ-გვარი,  
შვენიერ-ჭრელნი და მომღერალნი მრავალნი; ხოლო  
ჯორჯის მჭამელნი: ყაჯირი, სვაგი, ორბი, არწივი,  
შავარდენი, გავაზი, ბარი, ქორი თეთრი და წითელი,  
მიმინო, მარჯანი, თვალ-შავი, ალალი, კირკითა, ძე-  
რა, ბაბა-ყველი, ბოლო-ბეჭედა, ჭარო, ყორანი, მა-  
ხარანი, შავი-ყვაგი, ყაპყაპი, კაჭკაჭი, ჩხიკვი,  
ყოდალა, ოყარი, ლაკლაკი, ყარაულა და სხვანიცა.

მთა-  
თა-  
თვს.  
ხოლო არს მთანი და ტყენი აურაცხელითა  
ყვაგილითა, მწვანითა და სურნელითა აღსავსე, ტყე-  
ნი სხვა-და-სხვა ხითა შვენიერითა ჭალითა და მთა-  
თა შინა; კვალად არიან მთანი დიდროვანნი. რამე-  
თუ ჩრდილოთ უძეს კავკასი, შავის ზღვდამ ვიდრე  
კასპიამდე, რომლისა სიმაღლე დღე ერთისა სავალ  
და მარადის მყინვარე უმაღლესთა ზედა, რომლისა  
სიზრქე ყინულისა არის **20, 30** მჯარი; და ჟამსა  
ზაფხულისასა განსქდების და, თუ შთაუტეო კაცი,  
მცირეს ჟამს ვერ ძალ-უცს დათმენად სიცივისა; და  
ქმეზე და წითელი, ვითარცა კლდე, სიძველის გამო.  
მდი-  
ნარე-  
თა-  
თვს.  
ხოლო დიან მთისა-მის-გან მდინარენი, იმიერ და  
ამიერ, მრავალნი; შორის მთისა ამის ცხორებენ კაც-  
ნი. სხვა არს მთა სამხრით, რომელი იწყების შავის  
ზღვთავე და განვლის აზრუმს, ბასიანს და მოვალს

ბარდა-არაზამდე, და არა ეგრე მყინვარე და მაღალი, არამედ თოვლის მარადის აუღებელად, განა ადგილ-ადგილს; და ესრეთვე მდინარენი დიან იმიერ და ამიერ. კვალად არიან საშორის მათსა მთანი დიდროვანნი და მცირენი, და კლდენი სამინელნი და შვენიერებით აღმატებულნი, არამედ თვს-თვს ადგილს იწეროდენ. კვალად მდინარენი მრავალნი და წყარონი დიდ-დიდნი, ცივნი, გემოიანნი, და შემრგონი, და მკურნალნი სენთანი. და ტბანი დიდნი და მცირენი, არამედ ვიეთნი თევზითა ტკბილითა სავსენი და ვიეთნი უკმარნი.

ხოლო წყალთა შინა თევზნი არიან: ორაგული, ზუთხი, ანდაკია, გოჭა, ჭანარი, ლოქო, კაპოეტი, კარჩხანი, მწერი, კალმახი, ფიჩხული და წვრილნი თევზნი მრავალნი, და სხვანიცა. ხოლო არიან მძრომნი მაწყინარნი: გველნი მკბენელნი, ღრიანკელნი გესლიანნი, გველ-ხოკერა, ჯოჯო, ფსვენნი, ხვლიკი, კუ, თაგუ, და სხვანიცა.

ხოლო მწერნი: კოლო, ბუზი, ბორა, კრაზანა, – კაცთა და პირ-უტყვთა მაწყინარნი, და სხვანიცა დიდნი და მცირენი მრავალნი. არამედ ფუტკარი სარგებლიანი, რომლისა თაფლი, ვიეთთა ადგილთა, ვითარცა შაქარი შეყინებული და სპეტაკი, და ცვლთა და თაფლთა სიმრავლე არს. ხოლო არს შემკობილი მთითა და ბართა. რამეთუ არა არს ადგილი, რომლისა მთა-ბარი არა იყოს ესრეთ, რამეთუ ორს,

თევზ-  
თა-  
თვს.

მძრო-  
მთა-  
თვს.

მწერ-  
თა-  
თვს.

სამს, ექვს ჟამს მთიდან ბარს და ბარიდამ მთას არა მიიწეოდეს. არამედ მთათა ხორბალი, ქრთილი, შვრი-ვა, სელი და ხილნი, რომელნი დავსწერეთ, მთისანი ნაყოფიერებს, და სხვანი არა-რა, ხოლო ბართა ყოველნივე ზეით წერილნი.

კაც-  
თა-  
თვს. ხოლო კაცნი ამის ქვეყანისა არიან სარწმუ-  
ნობით ქრისტეანენი, რომელთა მიიღეს რომით, ჟამსა დიდისა კოსტანტინესასა და სილიბისტროსსა, წესნი და რიგნი ძველნი ბერძენთა, ბასილი კაბადუ-კიელისათა და შვდის კრებისა უპყრავთ მტკიცედ. არამედ მძლავრებით უკეთუ ვინმე მიიქცის, ოდეს იცის ჟამი, კვალად ეგების ქრისტეანედ, შემნანე. ხოლო ანაგებით არიან კაცნი და ქალნი შვენიერნი, ჰაეროვანნი, შავათ თვალ-წარბ-თმოსანნი, თეთრ-ყირმიზნი, იშვთ შავ-გრემან და მოყვითან, იშვთ თვალ-ჭრელ და გრემანი, და მწითურ ანუ თეთრ. ქალთა თმა გარდაშვებული და დაწნული, ხოლო კაცთა ყურთა ზედა მოკვეცილნი. წერწეტნი, უმეტეს ქალნი. იშვთ სქელნი, მჭნენი მუშაკნი, ჭირთა მომთმენი, ცხენს ზედა და მკედრობათა შინა კადნიერ, მკვრცხლნი, მსწრაფლნი, რამეთუ ვიეთნი **33** ეჯს თოთხმეტს ჟამს გაირბენს. სალაშკროთა შინა ახოვანნი, საჭურველთ მოყვარენი, ამაყნი, ლაღნი, სახელის მემიებელნი ესრეთ, რამეთუ თვისთა სახელთა-თვის არა რიდებენ ქვეყანასა და მეფესა თვისსა. სტუმართა და უცხოთ მოყვარენი, მხიარულნი:

უკეთუ ორნი ანუ სამნი არიან, არა-რაჲ შეიჭირ-  
ვიან, უხვნი, არცა თვისსა და არცა სხვისასა კრძალ-  
ვენ. საუნჯეთა არა მმეხველნი, გონიერნი, მსწრაფლ-  
მიმხდომნი, მჩემებელნი, სწავლის მოყვარენი, – არა-  
მედ არს ჟამი რა-ოდენიმე არღა-რა ისახელების ცოდ-  
ნა თვინიერ წიგნის კითხვისა და წერისა, გალობა-  
სიმღერისა, და სამკედროსა-გან კიდე, და ჰგონებენ  
დიდ-მცოდინარობა. «ხოლო ვიეთთამე უწყიან ძვე-  
ლად ფილოსოფია, წიგნი პლატონისა და არისტო-  
ტელისა და სხვათა ფილოსოფოსთანი, და აგრეთვე  
მამათა წმიდათა დოღმატნი და ღვთის-მეტყველებანი,  
და ვიეთთაცა იციან მხატვრობანი ძველისა ბერძუ-  
ლებრისა ხელოვნებითა წყლითა და ზეთითა ფი-  
ცართა და ტილოთა ზედა, კვალად უწყიან ყოველ-  
თავე სამამაცოთა საჭურველთა კეთებანი და ყო-  
ველნივე სახმარნი ხელოვნობანი, რადცა არიან და  
არცა ერთი აკლსთ. გარნა არიან» \*) ურთიერთის მიმ-  
ყოლნი, სიკეთის დამსწავლელნი და მიმგებელნი, სირ-  
ცხვლის მდევარნი, კეთილ-ბოროტზედ ადრე მიმდრეკ-  
ნი, თავკედნი, დიდების-მოყვარენი, თვალ-მგებნი და  
მოთაკილენი; ხოლო რომელნი მათათა შინა სცხოვრე-  
ბენ, მგზავსნი ნადირთა, განა გონიერნი. ხოლო შემო-  
სილნი არიან ქართველნი და კახნი ერთ-რიგათ: თავს  
სკლატისა-გან ანუ შალისა-გან ქუდი გრძელ-წვლი-

---

\*) დავით რეკტორის ვარიანტი.

ლი, ბეწვებული, აფროსანი; ტანს კაბა ლარისა, სკლატისა \*) ანუ ჩოხისა მუხლთ ქვემოდე, მას-ზედა სარტყელი; შიგნით საგულე ბანბიანი, კაბის უმოკლესე, პერანგი აბრემუმისა, ბანბისა ანუ ტილოსა-გან, უგრძესე კაბისა, და კისერი სულიად მჩენი; ნიფხავი აბრემუმისა ანუ ბანბისა-გან ანუ ტილოსა. არამედ ცხენსა ზედა მოსიათ საწარმართული და მოგვნი, თვნიერ მისსა არა. ფერკთა პაიჭი და წულა ტყავისა ანუ სკლატისა, ხოლო მაშია სპარსული. უმცირესთა ჩუსტი და ქალმანი. კვალად ტყავ-კაბა კაბისა-გან უმოკლესე და ტყავი ზამთარს დიდი (არამედ პირველ, ერთს-მეფობასა შინა, სცმიათ სხვა-გვარ: თავს ქუდი გრძელი, რომლისა კუნჭული ბეჭსა ზედა მცემელი და გრძელ-ბეწოსანი, პერანგი ბერული ტილოსი და კაბა გრძელი კოჭამდე უდილოდ. მას ზედა სარტყელი ფოჩ-ჩაშვებული, ტყავო დიდი, სახელ-ვიწრო, და ფერკთა ზედა მოგვ, \*\*) ვითარცა იცნობიან ნახატებთა ზედა), ქალთაცა მგზავსათ, განა სარტყელთა წვერნი ჩაშვებულნი და მას ზეით კაბა-ახალუხი ამოჭრილი, და თვინიერ პერანგისა-გან კიდე არა-რამ ჰფარავს, და პერანგი მქვრვალი, ჯორცის მჩენელი, უპაიჭოთ ნიფხავი, და ფერკ-ზედ წულა მაშია; ხოლო თავი ქალ-წულთა: კავნი თვისისავე თმისა ღაწ-

---

\*) სკლატი, სვანურად სგალატ, მოსხვილო ტილოა ანუ მაუდი.

\*\*) მოგვ ანუ სამოგვე – თხის ნატია (საფიანი).

ვთა ზედა, და ქუდი ანუ ლეჩაქი. არამედ ქმროანთა კავსა ზედა ღაწვს აძესთ თმა შეწნული მსხვლი, იმიერ და ამიერ. და თმას-ქვეშ მარგალიტით შემზადებულსა ამოიდებენ, და თხემსა ზედა შეიკვრენ; და ჰბურავთ მას-ზედ ლეჩაქი. კვალად სამკაულნი იციან მრავალ-გვარნი, ზოგნი თვისნი და ზოგნი სპარსთანი; ზამთარ კაცთა და ქალთა ქათიბი, ტყავი და ტოლომა – ბეწულნი; განა ქალთა კაბა და ტყავი ვიდრე მიწადმდე. ხოლო იმერთა მცირეთ რაიმე განიყოფების, არამედ ქუდი მცირე ნაჭრისა-გან, რომელი არა ბურვით, განა მდებარე არს თხემსა ზედა, და ზამთარს მოსიათ ტოლომა ოსმალური. ხოლო მესხთა დიდებულთა, ვითარცა ოსმალთა, და გლეხთა რომელთამე, ვითარცა ბერძენთა, და რომელთამე ვითარცა ქართველთა გლეხთა.

ბატონიშვილი ვახუშტი

20 ოქრომბერს  
1744 წელიწადს.

---

# აღწერა სამცხისა.

(აღწერა საჩინოთა ადგილებთა სამცხე-საათაბაგოსი).

ხოლო ქვეყნისა ამის სახელი არს საკუთარი ქართლი, ამის-თვს რამეთუ არს წილივე ქართლოსისა და მის-განვე ეწოდა ქართლი, ხოლო შემდგომად სიკჳდილისა მისისა საქართლო ანუ საქართველო, და იწოდების დღედმდეცა ეგრეთვე. არამედ, ვინათ-გან, ჟამითი-ჟამად შეეძინნენ სახელნი მრავალნი განყოფილებისა-გან, და ადგილებთა განყოფისა-თვის და ისახელნეს ესრეთ: რამეთუ შემდგომად ქართლოსის სიკჳდილისა, ცოლ-მან მის-მან, განყო-რა ძენი თვისნი და მისცა უხუცესსა ძესა თვისსა მცხეთოსს ტფილისისა და არაგვის დასავლეთი, ფანავრის ტბის დასავლეთის ქვეყანა, წილი ქართლოსისა, ზღვამდე სპერისა, და ტაოსა და კლარჯეთს შორისის მთამდე,

ადგი-  
ლებ-  
თა სა  
ხელთ  
წარ-  
მოჩე-  
ნისა-  
თვს.

და დაიპყრა მცხეთოს ქვეყანა ესენი, – ამან მცხეთოს უწოდა ტფილისის და არაგვის დასავლეთს, ლიხის მთამდე და ტაშის-კარამდე, შინა-ქართლი; და ფანავრის დასავლეთს ზღვამდე უწოდა ზემო-ქართლი; და განყო იგივე ქართლოსის სახელი ესრეთ. ხოლო შემდგომად მცხეთოს განუყო სამთა ძეთა თჳსთა წილი თვისი და მისცა უფლოსს, ძესა თვისსა, რა-იგი აღვსწერეთ, და ძესა თჳსსა ოძრახოს მისცა ტაშის-კარს ზეითი და მტკვრის დასავლეთი ვიდრე ზღვამდე, საზღვრამდე ქართლოსისა, რომელ არიან აწ: სამცხე, გურია, ლიგანი, შავშეთი, არტანუჯი, ფანასკეტი, ოლთისი და ტაო, და ამათ ადგილებთა უმეტეს ეწოდა ზემო-ქართლი. ხოლო ფანავრის დასავლეთი და მტკვრის დასავლეთი, ვიდრე თავადმდე მტკვრისა, მისცა მცხეთოს, ძესა თვისსა, ჯავახოსს, და ამის მიერ ეწოდა ამ ადგილებთა ჯავახეთი; და არიან ამ ადგილთა შინა ჯავახეთი, არტანი, ერუშეთი, კოლა და მტკვრის აღმოსავლეთი; ხოლო კლარჯეთი არა არს წილი ამათი, არამედ ფარნავაზ დაიპყრა შემდომად აზონის სიკჳდილისა, და არს საზღვარი ამისი: აღმოსავლით, მთა, რომელი განვლის კლარჯეთსა და ტაოს შუა, ზღვამდე; სამხრით, მთა-იგი, რომელს სდის მდინარენი და ერთვის ჭოროხსა; დასავლით, მთა აზრუმ-ბასიანს შორის განვლილი ზღვამდე, და ჩდილოთშავი-ზღვა. და არიან ამათ შინა თორთომი, ხახული, ისპირი, ფორჩხა, ზაიბურდი და ჭანეთი. (არამედ უც-

ნობელ არს, რით ეწოდა სახელი ესე, განა საგონებელ არს დვლარქნილთა და კლდოვან-დრატო-ღრიდოვანებისა მიერ, და მაღალთა მთათა-გან). რამეთუ მთა-ბარი ახლორებს ესრეთ, ჟამისა ანუ ნახევარ ჟამისა სავალთა არს თოვლი, და ბართა ნარინჯი, თურინჯი, ზეთის-ხილი და ყოველნი ნაყოფნი.

და ესრეთ განიყო სახელი ზემო ქართლისა სამად. არამედ აწ ოძრახოხის წილს, გურიის მთამდე და არსიანის მთამდე, უწოდებენ სამცხეს, მცხეთოსისა და ქალაქის მცხეთის გამო, პირველვე წოდებულს მცხეთის მორჩილებისა-თჳს (კვალად იტყჳან: ოდეს აღაშენა სუმბატ ბივრიტიან-მან ციხე დემოთს, სამთა ციხეთა-თჳს ლომისისა, ოძრახესა მეპირის პირედ, ესე იგი არს სამ-ციხეთა, ამით იწოდა სამცხე). ხოლო ამისვე წილი, გურია, აღვსწერეთ იმერეთსა ზედა, მუნ იხილავ. ხოლო ჭოროხის მდინარე იწოდა ქვა-ყრილობით და რიყოვანობით მას შინა მყოფთასა, რამეთუ მის მიერ დის მჩქეფრად და ჩქარად, და ჳევსა მისსა ლიგანის ჳევად, კლდოვან განლიგებისა-თჳს, ანუ დაბისა-გან; ეგრეთვე შავშეთი: ვითამ შავ-ში და არა სპეტაკ-ში, – მთა-კლდოვან ტყის გამო. და არტანუჯი შვენიერებისა-თვის: „არტანი, არამედ უნჯი“. ანუ იწოდნენ მეთა-გან ოძრახოხათა, რომელთა ეწოდათ სახელი ესენი, და დაიმკვიდრეს – რა ადგილნი ესენი, უწოდეს სახელნი თჳსნი; არამედ ჯავახეთს უწოდებენ მასვე ძველს სახელს; ხოლო არტანი

ეწოდა მისვე ჯავახოსა-გან: ვითამ ჯავახეთის „არა ტანი, არამედ პირი“. და კოლა იწოდა მუნ მცირე ქალაქის გამო; ხოლო ქვეყანასა კლარჯეთისასა ეწოდნენ სახელნი იგინი დაბნებთა და ქალაქებთა-გან მუნ მყოფებთა, ანუ ძის ძეთა-გან ჰაოსიანთა; და ჭანეთს ეწოდა მათგანვე, ანუ შემდგომად, მლიქნელობისა და მდედრობისა მათთა-თვის ჭანად. არამედ ბაგრატიონთ მეფობასა შინა ყოველთა ამათ ალაგებთა და ქვეყანათა კრებით ეწოდა **მესხნი**, იგივე ძველი სახელი სამცხეთოსი, და სიმოკლისათვის მესხნი ითქმის. ხოლო ბრწყინვალემ მეფემ გიორგიმ \*) მისცა-რა ათაბაგობა და მის ქმედებებში დააწესნა მის ქვეყნის ერისთავნი, მიერთო იწოდა საათაბაგო, და უმეტეს განდგომილებისა ყვარყვარე ათაბაგისაგან \*\*) და ისახელეობის დღედმდე **სათაბაგოდ**. ხოლო სიგრძე ქვეყნისა ამის არს ქართლის საზღვრიდამ ქართლის ყელამდე და ბაიბურდისა და ჭანეთის საზღვრამდე, და განი დევაბოინისა და ირიჯლუს და ყალნუს მთებიდამ დადოსა და გურიის მთამდე და ზღვამდე; და მზღვრის ქვეყანასა ამას: აღმოსავლით, საზღვარი ქართლისა, რომელი აღვსწერეთ, და მთა ყარსისა, არტან-კოლასა და ყარს შორისი; სამჯრით, მთა წინ ჯსენებული, სომხით-ქართლის საზღვარი, რომელი აწ ისა-

---

\*) მეფობდა 1318 – 1346 წწ.

\*\*) ყვარყვარე I (1334 – 1361).

ხელების ირიჯლუსა და დევაბოინის მთად; ჩდილოთ, მზღვრის მთა ღადო ანუ ფერსათი, და მთა აჭარა-გურიის შორისი, და ზღვა პონტოსი; დასავლით, მთა აზრუმისა, ეზინგისა და საქართველოს-ყელს შუა წავლილი, ანუ რკინის-პალოსი, და მისრული ზღვამდე, რომელი აღვსწერეთ, ტრაპიზონისა და ჭანეთის საზღვარი. \*)

ხოლო არს ქვეყანა ესე ფრიად მრავალ და დიდ-როან-მთიანი, კლდიანი, ჳევიანი, ღრატოიანი, ტყიანი, შამბ-შროშნიანი, მდინარიან-წყაროიან-ტბიანი და მცირედ ველოვანი; ზამთარ ადგილ-ადგილ ცივი და დიდ-თოვლიანი და ადგილ-ადგილ ფრიად თბილი, ზაფხულს შეზავებული. რამეთუ აქჲს მთანი და აგარაკნი ფრიად ახლოს, ხოლო ადგილს ფრიად ცხელი და გაუძლისი, თვინიერ აგარაკთა. ჰავით მშვენი და კეთილ, არამედ ზღვის კიდეთა არა ეგრეთი. ნაყოფიერებს ქვეყანა ესე ყოვლითა მარცვლითა და არა ყოველ-გან. ადგილად აკეთებენ აბრეშუმსაცა მცირედ და ხილნი, რომელნიცა აღვსწერეთ, არიან მრავ-

ქვე-  
ყან-  
ისა-  
თჳს.

---

\*) ამათ ყოველთა კრებით ქვეყანათა სწერენ ძველს ღეოღრაფიასა შინა, უწინარეს მაკედონელისაცა, სახელსა მოსხი, ე. ი. ა. მესხი, და მათათა დევაბოინისას, ირიჯლუსას, ყალნუსა და თორთომისას მოსხის მთად, ესე იგი არს მესხის მთა. ამით საჩინო არს მცხეთოსისა და მცხეთისა-გან იწოდა სახელი ესე, და არს ძველითვე ვითარცა იწოდა ზაგრატიონობასა შინა. შენიშ. ვახუშტისა.

ლად და კეთილნი. არიან წალკოტნი, მტილნი და სავარდენი. განა ტყეთა, მთათა და ველთა, ვიეთთა ადგილებთა შინა, მრავალ არიან, ვინად-გან მთა და ველნი შროშნითა ფშვიან. პირ-უტყენი ყოველნი მრავალნი და ნადირნი მრავლად, არამედ ქურციკი არა არს. ფრინველნი ურიცხვნი, განა დურაჯი, შხერო, ასკატა არა არს აქა. ჩიტნი და სირნი უამრავნი. მდინარენი მრავალნი, დიდნი და ჩქარად მომდინარენი. წყარონი ტკბილნი, მშვენი და კარგნი. ტბანი კეთილნი და თევზიანნი, და უმეტეს კალმახნი დიდნი და წვრილნი. არამედ ზუთხი არა არს მდინარე-ტბათა ამათ შინა, არცა კირჩხიბი. მწერნი და მძრომელნი ადგილ-ადგილ მრავალნი, და ადგილად არა ეგ-ოდენნი. ფუტკარი მრავალნი, თაფლნი კარგნი და მრავალნი.

კაც-  
თა-  
თვს-

ხოლო კაცნი და ქალნი არიან მგზავსნი ქართველთანი, არამედ უმეტეს ნელიად და ენა-ტკბილად მოუბარნი, ტანოვანნი, მკნენი, შემმართებელნი, შვენიერნი, ცოდნა-ჯელოვნების მოყვარენი, არამედ აწ, მაჰმადიანობის გამო, არღა-რა. სარწმუნოებით იყუნენ, წლისამდე ქრისტესისა **1626**, ქართულისა **314**-მდე, სულიად ქრისტეანენი ქართველთა თანა, და სამწყსონი ქართლის კათალიკოზისანი; ხოლო აწ მთავარნი და წარჩინებულნი არიან მოჰმადიანნი და გლეხნი ქრისტეანენი; არამედ კლარჯეთს გლეხნიცა უმეტესნი მოჰმადიანნი; გარნა ვინანიცა

არიან ქრისტეანენი, იგინიცა უმწყსელნი არიან, ვინათ-გან არღა-რა რასა იმორჩილებენ ქართლის კათალიკოზსა, და ბერძენთა არა სცალს მათ-თვის. ამის-თვის უეფისკოპოზონი და უხუცონი არიან, თვინიერ რომელნიმე ქართლს იკურთხიან. ენა საკუთრად აქუსთ იგივე ქართული. განა წარჩინებულნი ნადიმთა და კრებულთა შინა უბნობენ აწ თათრულსა და თვისთა სახლებთა ანუ ურთიერთის მეგობრობათა შინა იტყვიან ქართულსავე. სამოსლით მოსილნი არიან წარჩინებულნი და მოჰმადიანნი ვითარცა ოსმალნი, და ქრისტეანენი ვითარცა ბერძენნი, ხოლო ჯავახეთისანი და ვიეთნიმე მესხნიცა ვითარცა თრიალელნი, და გულის-ხმა-ჰყავ ეგრეთვე ქალნიცა მათნი.

ხოლო ქვეყანასა ამას შინა არიან მდინარენი უდიდესნი **მტკვარი** და **ჰოროხი**. რამეთუ მტკვარს მოერთვიან ყოველნი მდინარენი სამცხისანი, ჯავახეთისანი, და კოლა-არტანისანი. და ჰოროხს სულიად კლარჯეთის მდინარენი, თვინიერ ჭანეთისანი. ამის-თვის ჩვენ კვალად ვიწყებთ მტკვრიდამვე აღწერასა, ვინად-გან დაგვშთა ქართლიდამ სულიად აღწერა მისი. და მდინარე ესე მტკვარი გამოსდის, კოლას ზეით, არსიანის მთას და აწ წოდებულსა ყალნუს და ყარსის მთასა, და მუნდამ მიდის სამხრეთიდამ ჩდილოეთად ვიდრე ახალ-ციხის წყლის შესართავადმდე; მერმე მუნდამ გაბრუნდების აღმოსავლეთად, და მიდის

მდი-  
ნარე-  
თა-  
თვს.

დასავლეთიდან აღმოსავლეთად ჭობის-ჯევადმდე; და მას ქვეითი აღვსწერენით ქართლსა ზედა. გარნა ესე მტკვარი დის ერუშეთის მდინარის შესართავიდან ვიდრე ჭობის-ჯევადმდე ქართლისა-გან უმეტეს ჩქარად და კლდოვანსა და ქვიანსა ხრამსა შინა. და ერუშეთის მდინარის შესართავს ზეით, არტანსა და კოლასა შინა, ფრიად მდორედ და გრეხით, სივაკის გამო, და არსცა თევზთა სიმრავლე მას შინა, და მთის კერძოდ უფროს კალმახნი დიდნი და წვრილნი. სასმისად არს გემოიანი და შემრგო უფროს ქართლისა-გან, და სხვად არა-რადმდე საჯმარი.

ხალო ამ მტკვარს, ჭობის-ჯევის ზეით, მოერთვს ჩდილოდამ ქვაბის-ჯევი, გამომდინარე ფერსათის მთისა. ამ ჯევის დასავლით, მტკვრისკიდე-ზედ, არს ციხე კლდესა ზედა შენი, მაგარი (ვგონებთ ამას დემოთის-ციხედ, რომელი აღაშენა სუნბატ ბივრიტიან-მან, და განავსნა სპითა შემწედ წუნისა-თვს და შურად ოძრახოსა და ლომსიასა-თვს, და რათა ვერღარა ვიდოდენ სპანი ქართლისანი მას ზედა, ვინაძთგან ჯავახეთი ეპყრა მასვე). ამ ციხეს ზევით მოერთვის მტკვარს ჯევი ბობნავისა, გამომდინარე კოდინის მთისა. მოდის ჩრდილოდამ სამხრით მტკვრამდე. ამას ზეით მოერთვის მტკვარს სლესის-ჯევი ჩდილოდამ, გამოსდის ფერსათს და მოდის სამხრით (ამ ჯევთა-გან ერთს ვგონებ ლოგად ჯევად). სლესის-ჯევის ზეით მოერთვის მტკვარს სამწრიდამ თიხრევის-ჯევი, გამომდი-

ნარე კოდიანისა და მომდინარე ჩდილოდ. ამ თიხრე-ვის-ვევს მოერთვის ყინცვისს სხვა ჯევი, გამოსდის კოდიანსავე.

ხოლო თიხრევის-ვევს ზეით, მტკვრის კიდე-ზედმ სამხრით, არს აწყვერი, ქალაქი და ციხე დიდ-შენი. მოსახლენი არიან მესხნი, სომეხნი და ურია-ნი ვაჭარნი, არამედ წარჩინებულნი მოჰმადიანნი. აქა არს ეკლესია დიდ-შენი, შვენიერად ქმნული, გუმ-ბათიანი, ყოვლად-წმიდისა ღმთის-მშობლისა. იჯდა მიტროპოლიტი მწყემსი ყვირბის კორტანეთს ზეი-თისა და მტკვრის ჩრდილოეთისა, და ბოცო-წყლის ჩრდილოეთის კერძოსი, ვიდრე გურიის მთისამდე. გარნა აწ უქმ-არს. არამედ ციხესა შინა დგანან იენ-გიჩარნი. აქა არს ჯიდი მტკვარსა ზედა.

ამის ზეით მტკვარს მოერთვის ზიკილიის-ჯევი ჩდილოდამ, აგარას. გამოსდის ფერსათს და მოდის სამხრით. ამ ხევს ზეით ჯიდის-თავს, მტკვარს მოერ-თვის სამხრიდამ ხოსპიოს-ჯევი, გამომდინარე კოდიანისა და მომდინარე ჩრდილოთ. ამის პირის-პირ, მცირეთ ზემორე, ჩდილოდამ მოერთვის მტკვარს, წინ-უბანს, აბანოსჯევი. გამოსდის ფერსათს და მოდის სამხრით. ამ ჯევის ზეით, წნისს, ერთვის მტკვარს წნისის-ჯევი, გამომდინარე ფერსათის მთისა. ეს მო-დის პირველ ჩდილო-დასავლეთიდამ აღმოსავლეთს-სამხრეთს შუა, მერმე ჩდილოდამ სამხრით. ამ ჯევ-ზედ არს, წნის-ზეით, მონასტერი, მაღალს კლდესა

ზედა, კეთილ-შენი, გუნბათიანი, და აწ უქმი. ამ ჯევის სათავეს, მთასა შინა არს, ჭვინტის დასავლეთად, ჯვარის-ციხე, მაგარი და დიდ-შენი. ჭვინტას არს მონასტერი კეთილი, შვენიერ-შენი და აწ უქმი. წნისს არს, მტკვარ-ზედ, ჳიდი კარგი. ამ ჳიდს ზეით მომდორდების მტკვარი და მოდრკების სამხრიდამ აღმოსავლეთად. სად მოდრკების, მოერთვის მტკვარს მუნ ახალ-ციხის წყალი, და ახალ-ციხის-წყალი ეწოდების კვანჯლამდე ამ წყალსა, და მოდის დასავლეთით აღმოსავლეთად. ხოლო კვანჯლას ზეით ახალ-ციხის წყალი განიყოფის ოთხ მდინარედ, და ეწოდების თვის თვისნი სახელნი. ხოლო ამ ახალ-ციხის-წყალს ზეით მტკვარს მოერთვის ოლდამის-ჯევი, მარდაებ-თან. გამოსდის ერუშეთის მთას, მოდის სამხრიდამ ჩოდილოთ. ამ ჳევს ზეით ახალ-ციხეს ერთჳს, ურიაებ-თან, ბორჯომის-ჯევი, მისვე მთის გამომდინარე და მომდინარე ეგრეთვე.

აქა არს ახალ-ციხე ქალაქი, ფერსათის მთის კერძოთ ჩამოსულს კლდესა ზედა. არს ციხე ქალაქის თავს (ამას ვგონებ ლომსიად. ვინათ-გან, ისახელების-რა ახალციხე ცხოვრებასა შინა, არღა-რა მოიჯსენების მერმე ლომსია). ამ ახალ-ციხეს უდის წყალი თვისი სამხრით, და დასავლით ლიკანის-ხევი, რომელი გამოსდის ფერსათს და მოდის სამხრეთად. ხოლო ქალაქი არს მოზღუდვილი ციხიდამ ქჳტკირითა სამის ზღუდით. მას შინა მოსახლენი არიან

წარჩინებულნი და ჩენილნი მაჰმადიანნი, და ვაჭარნიცა. გარნა სახლობენ სომეხნი, ურიანი და მცირედი მესხნიცა. ჰავით არს მშვენი, ზამთარს ცივი და თოვლიანი, ზაფხულს არა ეგ-ოდენ ცხელი. გარემოს ქალაქისა წალკოტნი, ვენაჭნი და ხილნი მრავალნი. აწ მჯდომარებს ფაშა მუნ, რომელსა უწოდებენ საქართველოსანი კვალად ათაბაგადვე, ხოლო ოსმალნი ახალ-ციხის ფაშად, და უპყრავს ამას სულიად სამცხე-საათაბაგო.

ხოლო ახალ-ციხეს ზეით, კვანჯლას, მოერთვის ახალ-ციხის წყალს ოცხის-წყალი. ეს გამოსდის ფერსათს და მოდის ჩდილოთ დასავლეთს შუადამ აღმოსავლეთს-სამხრეთს შუა. ამ ოცხის-წყალს ერთვის, ვაშლობს, პანტნოვანის-ჯევი, გამომდინარე ფერსათისა და მოდის ჩრდილოდამ სამხრით. ამ ჯევის ზეით, მთის ძირ-ში, არს ოძრახე, რომელი აღაშენა ოძრახოს, ქალაქი და ციხე, და უწოდა სახელი თვსი. ამისაგან ეწოდაცა საერისთოსა ამას საერისთო ოძრახოსი, და იყო ქალაქი და ციხე განყოფილებისამდე სამეფოჲსა, საერისთოდ, და შემდგომად მისა-და-ბად. ხოლო აწ არს ოჯერ, და ციხე შემუსვრვილი. მცირედ ამის ქვეით, სამხრით, არს მთის კალთას წყარო, გამომდინარე, ფრიად დიდი და ცხელი, მდულარის მგზავსი, რომელსა უწოდებენ ოცხეს. მას ზედა არს შენი აბანო, და ბანობენ მრავალნი. რამეთუ კურნებს ქარით დახუთვლსა, ძლიერსა მუწუკსა

და ბუგრსა, ძნიად საკურნებელსა მკურნალთა-გან  
გარდავალს აქედამ გზა კაკას-ჯიდზედ, ბაღდადს. ამ  
გზას ეწოდა, მთით, რკინისჯვარი. ამ ოცხის-წყლი-  
სა და ახალ-ციხის წყლის შესართავს ზეით იყრებიან  
ერთად ქვაბლოვანისა და ბორცოს წყალნი, და მო-  
ერთვიან ოცხე ახალ-ციხის წყალსა. და ქვაბლოვა-  
ნის-წყალი დის ოცხეს-წყლის სამხრით და გამოსდის  
გურიის მთასა, მოდის ჩდილო-დასავლეთს შუადამ  
აღმოსავლეთ-სამხრეთს შუა, და ამის სამხრით დის  
ბოცოს-წყალი. ეს გამოსდის გურიისა და აჭარის მთა-  
სა, მოდის დასავლეთიდან აღმოსავლეთად. და ამ  
ბოცოს-წყალს, ხვანას ზეით, ერთვის სხვა ჯევი, რო-  
მელი გამოსდის გურიისვე მთასა. ესეც მოდის და-  
სავლეთიდან აღმოსავლეთად. ამას ზეით, ბოცოს-  
წყალ-ზედ არს, ნაოჯარს, სასახლე თამარ მეფისა,  
დიდ-შენი, შვენიერს ადგილს, და აწ ოკერ. ბოცოს-  
წყალსა და ქვაბლოვანის-წყალს შორის, ხვანასა და  
უდეს შორის, არს მთა წარსრული გურიის მთიდან  
აღმოსავლეთით. ამ მთასა შინა არს ვანას მონასტე-  
რი, შვენიერი, კეთილ-ნაგები, და მუნვე ქვაბნი გა-  
მოკვეთილნი, დიდ-დიდნი, კლდესა შინა, და აწ უქ-  
მნი. ამავე მთა-ში არიან ზეგნის დაბნები. ხოლო ბო-  
ცოს და ქვაბლოვანის-წყლის შესართავს ქვეით ამ  
წყალს ერთჯს ჯაყის-წყალი. გამოსდის არსიანის  
მთას და მოდის აღმოსავლეთად. და მოერთვის ბო-  
ცო-ქვაბლოვანის-წყალს სამხრიდან, და ამ ჯაყის-

წყალს, ჭვინტას ქვეით, მოერთვის ტყის-სოფლის-ვე-  
ვი. გამოსდის ერუშეთის მთას და მოდის სამხრით.  
ამ ჳევს ზეით, ჯაყის-წყალსავე, წურწყუმას, მოერ-  
თვის ფოცხვის-ვევი. გამოსდის ერუშეთსა და მის შო-  
რის მთასა, მოდის დასავლეთად და მერმე ჩდილოდ.  
ხოლო წურწყუმას არს ეკლესია გუნბათიანი, კე-  
თილ-შვენიერად ნაგები და დიდი. იჯდა ეპისკოპო-  
ზი, მწყემსი ბოცოს-წყლისა და ახალ-ციხის-წყლის  
სამხრეთისა, ვიდრე მტკვრადმდე და ერუშეთისა და  
არსიანის მთამდე. წურწყუმას ზეით, ჯაყის-წყალ-  
ზედ, არს ყველის-ციხე, მრავალჯერ შემუსრვილი და  
აწ ოხერი. ყველს ზეით, მთა-ში, არს ზარზმას მო-  
ნასტერი გუნბათიანი, კეთილ-შენი, შვენიერს ად-  
გილს, და აწ უქმი. ხოლო ქვაბლოვანისა და ბო-  
ცოს-წყლის სათავიდამ გარდავლენან გურიას და აჭა-  
რას გზანი, და ჯაყის-წყლის სათავიდამ გარდავალს  
აჭარასა და შავშეთს გზანი, და ფოცხვს-წყლის სა-  
თავიდამ, ერუშეთს გზაჲ.

არამედ აწ, ვინად-გან აღვსწერეთ ახალ-ციხის  
დასავლეთი, ამისთვის კვალად ვიწყებთ მტკვრიდამვე,  
და აღვსწერთ მის შემრთველს წყალთა. ახალ-  
ციხის-წყლისა, მტკვრის შესართავს ზეით, მტკვარს  
მოერთვის ცუნქის-ვევი. გამოსდის ერუშეთის მთას,  
და მოდის აღმოსავლეთ-ჩდილოს შორის. ამ ჳევს  
ერთვის ღრელის-ვევი, მისვე მთის კალთის გამომ-  
დინარე. ამ ჳევ-ზედ არს საფარას მონასტერი, შვენი-

ერად დიდ-შენი, გუნბათიანი, ყოვლად-წმიდისა. ეს იყო შემკული ყოვლითა საეკლესიოდსა და წმიდათა ნაწილებითა, და დაეფლნენ ათაბაგნი, და აწ არს ხუცის ამარ. ამავე ჯევეს ზეით, ცუნქის-ჯევეს მოერთვის ჭობარეთის-ჯევი, გამომდინარე მისვე მთისა და მომდინარე ეგრეთვე (ამას ვგონებთ ხინგის მდინარედ). ამ ჯევეს მოერთვიან, ჯევაშენებს, ორნი ჯევენი, დასავლეთიდან მომდინარენი. ხოლო ხობას ზეით არს, ცუნქა-ღრელის ჯევეთა შორის, **თმოგვს**, კლდესა ზედა, ციხე შენი. თმოგვი იყო ქალაქი, არამედ აწ არს დაბა. კვლად მტკვარს მოერთვის ცუნქის-ჯევის შესართავის პირის-პირ, აღმოსავლიდან, ინწყორას-ჯევი, გამომდინარე კოდიანის მთისა და მომდინარე აღმოსავლეთიდან დასავლეთად. ამ ჯევეს მეორეთვის, გიორგი-წმიდას, სხვა ჯევი სამჯრიდომ, მცირე. ხოლო ცუნქის-ჯევეს ზეით, მტკვრისა და წითელის-კლდის დასავლეთით, არს მონასტერი გუნბათიანი, დიდ-შვენიერი, შვენიერს ადგილს, და აწ ცალიერი. კვლად მტკვარს მოერთვს, წითელ-კლდეს ზეით, ღობიეთის პირის-პირ ოშორას-ჯევი. ესე გამოსდის კოდიანის მთას, და მოდის დესავლეთად. ამ ჯევე-ზედ, **ზემო-ოშორას** ზეით, არს მონასტერი გუნბათიანი, დიდ-კეთილად ნაგები, და აწ ცარიელი. ოშორას-ჯევის შესართავს ზეით, ინდუსას, არს ჳიდი მტკვარ-ზედ. მას ზეით მოერთვის მტკვარს ხველის-ჯევი დასავლეთიდან. ამას ზეით ერთვის მტკვარს ასპინძის-ჯევი, აღმოსავლეთი-

დამ. გამოსდის კოდიანისას, ანუ ჯავახეთის მთას. ამის შესართავ-თან არს ჯიდი მტკვარსა ზედა. **ასპინძის** თავს და **აგარის** ბოლოს არს ციხე კლდესა ზედა შენი, მაგარი. ასპინძის ზეით, ჩდილოთ კერძოთ, არს მგელ-ციხე, მაგარი, დიდშენი. ამავე ჯვე-ზედ, **ოთას**, არს კლდესა შინა გამოკვეთილნი ქვაბნი დიდ-დიდნი, სახიზრად. **ოთას** ამ ჯვეს ერთვის ჯაბოეთის-ჯვეი. გამო-დის ჯავახეთის მთას, და ასპინძის-ჯვეის სათავე-ზედ, მთის ძირ-ში, არს **შორაპანს** მონასტერი უგუნბათო, შვენიერს-ადგილს, დიდ-შენი, სუ-ლიად სოფიის კენჭით, და აწ ცალიერი. ასპინძის-ჯვეის შესართავს ზეით მოერთვის მტკვარს ვარენ-თის-ჯვეი. გამოსდის ერუშეთის მთას, მოდის დასავ-ლეთად. **ვარენტას** არს ციხე მაგარი, კლდესა ზედა შენი. ამ ჯვეის შესართავს ზეით, მტკვარს მოერთვის აღმოსავლიდამ კოხტის-ჯვეი. გამოსდის ჯავახეთის მთას ანუ კოდიანს და მოდის დასავლეთად. კოხტას ამ ჯვეს მოერთვის სხვა ჯვეი, მისვე მთის გამომდინა-რე. ამ ორს ჯვეს შორის არს ციხე **კოხტისა**, დიდ-შენი და მაგარი. კვალად მტკვარს მოერთვის, კოხ-ტის-ჯვეის შესართავს ზეით, დადეშის-ჯვეი, გამომდი-ნარე ერუშეთის მთისა. **დადეშს** არს მონასტერი გუნ-ბათიანი, კეთილ-შვენიერს ადგილს შენი, აწ ცალიე-რი. ამ ჯვეის შესართავს ზეით, ნიჯგორის პირის-პირ, მტკვარს მოერთვის, შულავრის-ჯვეი, გამომდი-ნარე ერუშეთის მთისა. ამ ჯვეს ზეით, ხერთვისს,

ერთვის ჯავახეთის მდინარე მტკვარს, რომელსა უწოდებენ ჯავახეთის მტკვრად. და ამ მდინარეს მოერთვიან ყოველნი ჯავახეთის მდინარენი. **ხერთვისს** არს ჳიდი მტკვარსა ზედა. ამ ჳიდს ზეით მოერთვის მტკვარს ჳაჳარაჳის-ჳევი. გამოსდის ერუშეთის მთას, მოდის აღმოსავლეთად. ამ ჳევს ზეით მოერთვის მტკვარსვე ქარზამეთის-ჳევი, გამომდინარე მისვე მთისა და მომდინარე ეგრეთვე. **ქარზამეთს** არს მონასტერი გუნბათიანი, მდიდრად შენი, კეთილს ადგილს, და აწ ცალიერი. ამას ზეით არს **ვარძიას** მონასტერი, კლდესა შინა გამოკვეთილი, სენაკ-პალატებითურთ, და მას შინა ეკლესია აღშენებული **61** მეფის გიორგისა-გან და შესრულებული თამარ მეფისა-გან. ესე შემკული იყო საეკლესიოს სიმდიდრითა და ყოვლის წესიერებითა. დაფლულ არიან **61** \*) მეფე გიორგი, **75** მეფე კოსტანტინე და სხვანიცა. არამედ აწ ცალიერი.

ხოლო აქამომდე რომელნი აღვსწერენით ესე არს უმეტესად **ზემო-ქართლი** და შემდგომად სამცხედ წოდებული, და აწცა **სამცხედვე** ისახელების. და მზღვრის ამ სამცხეს: აღმოსავლით, საზღვარი ქართლისა და მთანი კოდიანისა, შარვაშეთისა და საზღვარი ჯავახეთისა; სამხრით, მთა ერუშეთისა და

---

\*) მე 61 მეფე გიორგი არის მამა თამარისა და მეფობდა 1156 – 1184 წლამდე, ხოლო თამარი 1184 – 1212 წლამდე.

სამცხეს შორისი, მერმე არსიანის მთა, შავშეთსა და ყველს შორისი. ხოლო არსიანის მთა მდებარებს სიგრძით აჭარის მთიდან არტანამდე, აღმოსავლეთ-სამხრეთს შუადამ, ჩდილოთ-დასავლეთს შუა. და არს თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი. გამოსდიან მდინარენი ამიერ და იმიერ. არს ყვავილოვანი, ბალახოვანი, წყაროიანი, ნადირიანი, ფრინვლიანი. არტანამდამ მოდრკების არსიანის მთა, და წარვალს სამხრით, მიადგების ყარსის მთას, ამ არსიანის მთას უწოდებენ არტანს – ქვა-ყრილს, \*) და კოლას – ყალნუშ-მთას. \*\*) ამ მთას აქვს აღმოსავლით კოლა, არტანი, და დასავლით არტანუჯი და ფანასკეტი. და არს მთა ესე არსიანსა-ვით, არამედ უმეტესად უტყეო. ხოლო დასავლით მზღვრის სამცხეს მთა გურია-აჭარისა, რომელი მდებარებს ჩდილოდამ სამხრით, ფერსათის მთიდან არსიანამდე. და არს ესეცა თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი, წყარო-მდინარიანი, შამბ-ყვავილიანი, ნადირ-ფრინვლიანი. და ჩდილოთ მზღვრის მთა ფერსათი, არამედ პირველ-წოდებული ღადო და ლომსია, და ქართლის კერძოდ ეწოდების მახზლო, რომელი არს უმაღლესი და მარადის თოვლიანი, მყინვარი. სიმაღლე-სიწვლილისა-თვს ეწოდა მახზლო. და ძეს მთა ესე აღმოსავლეთიდან დასავლეთად, ქარ-

---

\*) ქვა-ყრილად (ვარიანტი)

\*\*) ყალნუშს მთად (ვარიანტი)

თლის ჯეობიდამ გურიის მთამდე. არს თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი, გარნა რომელთამე ადგილთა თოვლიანი, ყინულიანი მარადის, ბალახოვანი, შამბნოვანი, წყარო-მდინარიანი, ნადირ-ფრინვლიანი მრავლობით. ჩდილოთ აქვს იმერეთი და სამხრით სამცხე. და ამ საზღვართა შორის არს სამცხე, შიგნით მთიანი, გორიანი, ღრატოიანი, ჯევიან-კლდიანი, მაგარი მთა-ბართა სიახლოვითა, ვენაჯიანი, ჯილიანი მრავლად. მარცვალნი ყოველნი ნაყოფიერებენ, პირუტყვიცა მრავლად, არამედ ცხოვარნი უმრავლესად. ჰავით მშვენი და შემკული, აგარაკოვანი. თევზნი თვინიერ ზუთხისა, მრავალნი და გემოიანნი, ყოველნი. კაცნი და ქალნი, ვითარცა აღვსწერეთ, იუწყეთ ეგრეთ. არამედ გლეხნი კვალადცა მაჰმადიანდებიან ჭირისა-თჳს დიდისა.

ჯავახეთი-

ხოლო აწ ვიწყებთ **ჯავახეთს**. და სადა ერთვის მტკვარს ჯავახეთის მტკვარი, ამ ორს მდინარეს შორის არს **ხერთვისი**, მტკვრის აღმოსავლეთის კიდეზედ და ჯავახეთის მტკვრის სამხრით. და შენი არს აქა ციხე ფრიად მაგარი, და დგანან აწ იენგიჩარნი. არამედ ეს ჯავახეთის მტკვარი გამოსდის **ფანაგრის ტბას** და მოერთვის საღამოს-ტბასა, კვალად \*) მოდის აღმოსავლეთ-სამხრეთს შუადამ, ჩდილოთ-დასავლეთს

---

\*) არამედ კვალად გამოსდის საღამოს ტბასაცა და ვარიანტი).

შორის. სიგრძით არს საღამოს - ტბიდამ ხერთვი-სამდე, და დის ფრიად ღრმასა და კლდიანს ხრამსა შინა, რომლისა იმიერ და ამიერ არიან გამოკვეთილნი კლდესა შინა ქვაბნი მრავალნი სახიზრად. ხოლო ხერთვისს ზევით, ამ ჯავახეთის წყალს ერთვის გოკიის მდინარე, გამოსდის შარავაშეთის მთას ანუ ჯავახეთისას, მოდის გოკიამდე ჩდილოდამ სამხრით, მერმე აღმოსავლიდამ დასავლეთად, და მიერთვის ჯავახეთის მტკვარს ჩდილოდამ. **გოკია** არს ქალაქი მცირე, მოსახლენი არიან მესხნი, სომეხნი და ურიანი ვაჭარნი. გოკიას ქვეით ამ გოკიის-წყალს ერთვის ოლდამის-წყალი, გამომდინარე შარავაშეთის მთისა და მომდინარე ჩდილოდამ სამხრით. ხოლო კვალად გოკიის-წყლის შესართავის, ჯავახეთის მტკვრის სამხრით, მალლა, მინდორსა ზედა, მთის ძირად, არს ტბა **კარწახისა**, დიდი და აღვსილი თევზითა, უმეტეს კალმახითა, ფრიად გემოვანიტა. ამ ტბას მოერთვის წყალი **ფოსოსი**, რომელი გამოსდის ყარსის მთას, და მოდის ჩდილოთ-კერძოთ. ამ წყალ-ზედ არს, ტბის მჭურეტი, წყაროს-თავს, ეკლესია, ფრიად დიდ-შვენიერი, გუნბათიანი, რომელი აღაშენა მირდატ გორგასლის ძე-მან. იჯდა ეპისკოპოზი, მწყემსი მტკვრის აღმოსავლეთისა არტანითურთ, ვიდრე ყარსის მთამდე და ხავეთამდე. ამავე წყალ-ზედ არს ფოსო ანუ **ჩულურეთი**. ამ ფოსოს აქვს, აღმოსავლით, მთა ნიალის-ყურისა, სამხრით, მთა-ყარსისა, დასავლით, მთა

არტანისა და მის შორისი, ჩდილოთ, მთა ნიალის-  
ყურისავე, წყაროს-თავის სამხრით, რომელსა გას-  
ჭრის წყალი ფოსოსი. და არს ეს ფოსო უვენაჯო,  
უხილო, ვითარცა ჯავახეთი, ყოვლითა მოსავლითა,  
პირ-უტყვითა და კაცითა. ხოლო კვალად გოკიის-  
წყლის შესართავს ზეით, ჯავახეთის მტკვარსა ზედა,  
სამხრეთისა-კენ, კიდე-ზედ, არს წუნა, რომელი აღაშე-  
ნა – ციხე-ქალაქი მტკიცედ მოზღუდვილი – ჯავახოს,  
მცხეთოსის ძე-მან. ამასვე უწოდეს ზური, შემდგო-  
მად უწოდეს ამასვე სომეხთა ქაჯთა-ტუნი, და მერ-  
მე ეწოდა ქაჯთა-ციხე. იყო ქალაქი და ციხე, და  
საერისთო ერთ-მეფობამდე. არამედ აწ არღა-რა არს  
ქალაქი, განა ციხე-არს. ამ წუნას ზეით ხრამის თავს,  
მინდორ-ზედ, სამხრით კერძოთ, არს კუმურდოს ეკლე-  
სია, გუნბათიანი, ფრიად დიდ-შენი, შვენიერად ნა-  
შენი, რომელი აღაშენეს კოსტანტინეს მოგზავნილ-  
თა, ჟამსა მირიანისასა \*)· იჯდა ეპისკოპოზი, მწყემსი  
სულიად ჯავახეთისა, ხერთვისის ზევითისა. ხოლო  
წუნას ზეით, ჯავახეთის მტკვარს მოერთვის ჩდილო-  
დამ ბარალეთის მდინარე, რომელი გამოსდის ფანავ-  
რის-ტბისა და სანსრების შორის მთას, და მოდის  
აღმოსავლეთად. ამ წყალ-ზედ, მტკვრის შესართავს  
ზეით არს ბარალეთი, მცირე ქალაქი. მოსახლენი არიან  
მესხნი, სომეხნი, ჰურიანი ვაჭარნი. ბარალეთს ზეით,

---

\*) მირიანი მეფობდა 263 – 342 წლამდე.

ამ წყალს, კაჭიოს, მოერთვის აზავრეთის-ჯევი, გამომდინარე შარვაშეთის მთისა, და მომდინარე სამხრეთად. ამას ზევით ამავე წყალს ერთვის, ბოჟანოს ქვეით, ბუშათის-ჯევი \*) გამოსდის მასვე მთას და მოდის ეგრეთვე. ამას ზევით, მასვე ბარალეთის მდინარეს მოერთვის მოდეგის-ჯევი, მისვე მთის გამომდინარე და მომდინარე ეგრეთვე. ხოლო კვალად ბარალეთის-წყლის შესართავს ზევით მოერთვის ჯავახეთის მტკვარს, სამხრიდამ, ახალ-ქალაქის წყალი, რომელი გამოსდის აბოცის დაბის მცირეს ტბასა და მოერთვის მცირედ მუნვე ხავეთის-ტბასა, და კვალად მის ტბის გამომდინარე მოდის აღმოსავლეთ-სამხრეთს შუადამ ჩდილოთ დასავლეთს შორის. ხოლო ახალ-ქალაქი არს ამ ორთა მდინარეთა შესართავს შორის. ესე იყო ქალაქი მოზღლუდვილი და ციხე ძლიერი, არამედ შეიმუსრა მრავალ-გზის. განა აწ აღაშენა კვალად შავშეთის ბეგ-მან, ქართლიდამ. ამ ახალ-ქალაქს ზევით, არს ამირანის გორა, მტკვრის სამხრის კიდე-ზედ. მუნ არს მტკვარსა ზედა კიდი. ამას ზევით არს ტბა სადამოსი, დიდი და აღვსილი თევზითა გემოიანითა, ამისთვის, რამეთუ არს ანკარა და ქვიანი. ამის სამხრით არს ტბა ფანავრისა, რომელი აღვსწერეთ ქართლსა ზედა. და ამ ფანავარს გამოსდის ჯავახეთის მტკვარი, დაბასა გასადინარსა.

---

\*) შუბათის-ჯევი (ვარიანტი).

ესე არს **ჯავახეთი**. და არიან ამ ტბებთა და მდინარე-წყევთა ზედა დაბნეზი და მოსახლენი. ხოლო მზღვრის ჯავახეთს: აღმოსავლით, საზღვარი ქართლისა, რომელიცა აღვსწერეთ, სამხრით, მთაჲ ნიალის-ყურისა რომელი მდებარებს გულის ტბიდან ანუ **ხაკეთიდან** ყარსის მთამდე ანუ ფოსოს წყაროს-თავამდე, – აღმოსავლეთიდან დასავლეთად; და არს მთა ესე სულიად უტყეო, ბალახ-შამბყვავილიანი და წყაროიანი. ხოლო ფოსოს კერძონი და წყაროს-თავის კერძო მტკვრამდე, – ტყიანი, ნადირიან-მფრინვლიანი. ხოლო დასავლით მზღვრის ჯავახეთს – ძველად მტკვარი და აწ ნიჯგორს-ხერთვისს ზეითი და წყაროს-თავის დასავლით წარსრული მცირე გორანი; ხოლო ჩრდილოთ პირველი საზღვარი არს კოდიანის მთიდან წარსული მცირე მთა ნუსხამდე და მერმე ხაზი მის გასწვრივ მტკვრამდე, და აწ კოხტის მდინარის აქეთი სამხრის კერძოს მცირე მთა, ნიჯგორის თავამდე და კოდიანამდე. არამედ არს ესე **კოდიანის მთა** ტყიანი, ნადირიანი, მდინარიანი, რომელი წარმოვალს ბაკულიანიდან და ჭობის-წყვიდან და მოვალს კოხტის-თავამდე, მერმე დამდაბლდების და დასწყდების ნიჯგორს ზეით ხრამზედ. ხოლო **ჯავახეთი** არს, ვითარცა თრიალეთი, უვენაჯო, უხილო, უტყეო, ვიეთთა ადგილთა სწვენ წივასა, და მოსავლითაც ეგრეთივე, არამედ ესე უმეტეს ნაქოფიერი და მოუცდენელი. ჰავითაც მგზა-

ვსი, განა უმჯობესიცა. ზამთარ, დიდ-თოვლიანი და ყინვიანი. ცხოვარნი, მროწლენი და ჯოგნი მრავალნი. თევზნი მრავალნი. მფრინველნი, რომელნიცა მთათა გვარობენ, მრავალნი. თაფლნი მრავალნი. კაცნი და ქალნი მგზავსნი ქართლის გლეხთა, ტანოანნი, შვენიერ-ჰაეროვანნი, უსაქციელონი, ბრიყვნი. სარწმუნოებით გლეხნი ჯერეთ ქრისტიანენი სულიად \*), არამედ არღა-რა უვისთ მწყემსი ეპისკოპოზი, განა ჰყავთ მღმდელნი ქართველნი. ენა აქმსთ ქართული, და უწყიან მოთავეთა თათრულიცა, დამჭირნეობისათვის ოსმალთა.

ხოლო აწ კვალად ვიწყებთ მტკვრიდამვე. ვარძიას ზეით, ხრამის თავს, **სამღერეთს**, მტკვარს მოერთვის ერუშეთის მდინარე. ეს გამოსდის ერუშეთსა და ფორჩხის-ჰევს შორის მთასა. მოდის ჩრდილოთ-დასავლეთს შუადამ აღმოსავლეთს-სამხრეთს შუა. ამ წყალ-ზედ არს, სამღერეთის დასავლით, **ნაქალაქევი**, სადაცა იყო ქალაქი, და აწ არს დაბა. აქ აღაშენა ეკლესია გუნბათიანი, შვენიერი, წარმოგზავნილმან დიდის კოსტანტინესა-მან, წარსაგებელითა კეისრისათა, რომელნი მოვიდოდნენ მირიან მეფისა-თანა, \*\*) და დაასვენეს მას \*\*\*) შინა სამსჭვალს ქრისტეს უფლი-

ერუ-  
შეთი-  
სა-  
თვს.

---

\*) სარწმუნოებით ქრისტიანენი სრულიად გლეხნი (ვარ.).

\*\*) მეფისა-მიმართ (ვარიანტი).

\*\*\*) ამას ეკლესიასა (ვარიანტი).

სა. იჯდა ეპისკოპოზი, მწყემსი ერუშეთისა და არტანისა, მტკვრის დასავლეთისა. აწცა არს ეკლესია დაურღვეველი, არამედ ცალიერი. ხოლო ერუშეთს მზღჳრის: აღმოსავლით, მტკვარი და მთა ამისი და სამცხეს შორისი, და გარდავლენან მას მთასა ზედა გზანი სამცხეს; სამხრით, არსიანიდამ ჩამოსული მთა აღმოსავლეთად სამღერეთამდე, ერუშეთს და არტანს შორისი; დასავლით, მთა არსიანი, სადაც გარდავლენან გზანი შავშეთს და ტბეთს; ჩდილოთ, მთა ამასა და ფოცხვის-ჰევს შორისი და ამასა და სამცხეს შორისი. ამ მთა-ზედ გარდავლენან გზანი ფოცხვის-ჰევსა და სამცხეს შინა. და არს ეს ერუშეთი უვენაჰო, უხილო, ვითარცა ჯავახეთი, ეგრეთვე მოსავლითაცა, პირუტყვით, ნადირითა და მდინარეთევითა. არამედ მთანი არიან ტყიანნი გარემოს მისსა და ყვავილოვან-ბალახოვან-წყაროიანნი.

არტანისათვის.

ხოლო სამღერეთისა და ერუშეთის-წყლის შესართავს ზეით არს არტანი, ქალაქი მცირე, რომელიცა აღაშენა ჯავახოს, ძე-მან მცხეთოსისა-მან, მტკვრის დასავლით კიდე-ზედ, და ციხე მაგარი. შემდგომად, მეფობასა შინა ბაგრატიონთასა, იჯდა ერისთავი არტანისა და კოლისა. აქა არს ეკლესია გუნბათიანი, დიდ-შენი, შვენიერი, და აწ ცალიერი. ამას ზეით, მტკვრის კიდესა ზედავე, არს, დასავლით, ჯი-

---

\*) ბაგრატიონთ იწყეს მეფობა 575 წლიდამ.

ნჭრობი. ამ ჯინჭრობს ზეით ჩამოვალს მთა ქვა-ყრილის მთიდან აღმოსავლეთით მტკვრამდე, ეგრეთვე ფოსოს მთიდან მტკვრამდე. ეს მთანი არიან საზღვარნი არტანისა და კოლისა. და ამ არტანს შინა მორთვიან მდინარენი მტკვარს – ქვა-ყრილისა და ფოსოს მთიდან, რომელთა ზედა არიან დაბნები და მოსახლენი; ხოლო მზღღრის არტანს: აღმოსავლით, მთა ამასა და ფოსოს შორისი; სამხრით, მთა ამასა და კოლას შორისი; დასავლით, არსიანი, და აწ ქვა-ყრილიდ წოდებული, სადაცა გარდავალს გზა არტანუჯს; ჩდილოთ, მთა მცირე, ამასა და ერუშეთს შორისი. ხოლო არს არტანი ვაკე და უტყეო, ბალახყვავილიანი, მოსავლით ვითარცა ჯავახეთი, და მთანიცა უტყეონი, მცირე არყნალთა-გან კიდე.

ხოლო არტანისა და კოლის საზღვარს ზეით, მტკვრის კიდის დასავლით, არს მცირე ქალაქი კოლა, და ზის აწ ფაშა კოლას, და უწოდებენ კოლის ფაშას. ამ კოლას ზეით, მტკვრის კიდე-ზედ, დადუმს არს ეკლესია, დიდ-შვენიერ-გუნბათიან-შენი, და აწ უწმობენ დორთ-ქილისა \*). იჯდა ეპისკოპოზი სულიად კოლისა, და აწ უქმი არს. ხოლო მტკვრის სათავეს ზეით, ყალნუ-მთის ძირ-ზე, არს ციხე შენი ქუმურლუსი, მაგარი და შეუალი (ვგონებ ბეჭის-ცი-

კო-  
ლისა-  
თვს.

---

\*) „დორთ-ქილისა“ თათრული სიტყვაა. ქართულად: ოთხი-ეკლესია.

ზედ). აწ ცალიერ არს: ამას ზედა გარდავალს გზა ბანას და ფანასკეტს. არამედ კოლის ადგილებთა შინა მოერთვიან მტკვარს მდინარენი ყარსისა და ყალნუს მთიდამ და მათ ზედა შენ არიან დაბნები. და მზღვრის კოლას: აღმოსავლით, მთა ყარსისა, რომელი მდებარებს ყალნუს მთიდამ ნიალის-ყურის მთამდე, დასავლეთს-სამხრეთს შუადამ აღმოსავლეთ-ჩდილოს შორის, და არს მთა ესე მცირე-ტყიანი, და არს ბალახ-შამბ-ყვავილოვანი, წყაროიან-ნადირიანი. გარდავლენან მას ზედა გზანი ყარსის ადგილებთა შინა; დასავლით მზღვრის კოლას არსიანის მთა, და აწ ყალნუდ წოდებული, რომელსა ზედა გარდავლენან გზანი ბანას, არტანუჯსა შინა. და არს მთა ესე მაღალი და მცირე-ტყიანი, წყაროიან-ბალახ-შამბ-შროშნიანი, და ზაფხულით ფრიად შვენიერი; ჩდილოთ მზღვრის კოლას არტან-კოლას შორისი მცირე მთა. და არს ადგილნი კოლისანი მოსავლით, პირ-უტყვით და ჰავით ვითარცა ჯავახეთი. და კაცნიცა ჰგონე ეგრეთვე, არამედ აწ უმეტესნი მოჰმადიანნი. ხოლო იყო პირველ ჯავახეთი, არტანი და კოლა ერთი საერისთო, და შემდგომად იქმნა ორ საერისთოდ, ბაგრატიონობასა შინა, წუნისად და არტანისად. და აწ ზის ჯავახეთს ნიჯგორს მჯდომი ფაშა და კოლას, ფაშავე, განა მორჩილებასა შინა ახალ-ციხის ფაშისასა. და ესენი არიან აღწერანი მტკვრის შემდინა-

რის \*) მდინარეთა და ქვეყანათა, რომელთაცა ძველად ეწოდებოდა ზემო-ქართლად \*\*). ამის-თვის მტკვარი ვინად-გან ქართლს მიმდინარე არს, შესავალ-გამოსავალი ამ ორთა ქვეყანათა დაუბრკოლებელი აქვსთ.

ხოლო აწ ვიწყებთ **კლარჯეთს**. და ამ ქვეყანასა შინა უდიდესი მდინარე არს **ჭოროხი**, რომელი გამოსდის **ირიჯლუს** მთასა და დის სამხრიდამ ჩდილოთ, მცირეთ აღმოსავლეთით მიწეულად, **კვარამზეს** ჰიდამდე. მას ქვეით მოუხვევს და სდის უმეტეს **ართვანიდამ** ჩრდილოთ დასავლეთს შუა, და მიერთვის **ბათომს** ქვეით შავს-ზღვას. სიგრძით არს ზღვიდამ ირიჯლუს მთამდე, და დის ფრიად ჩქარად ქვიანსა, კლდიანსა და ხრამოვანსა შინა. და არს თევზიანი, განა, მთის კერძოდ, უმეტეს კალმახნი, სასმისად შემრგო, გემოიანი და სხვებ ურგები, ვინათ-გან არა-რაჲ კეთდების ანუ ირწყვის, თვინიერ **ერგეს**, **გონიას** და **ბათომს**. არამედ ვინად-გან აღვსწერენით ბათომი, გონია და ერგე გურიასა ზედა, აწ ერგეს ზეიდამ ვიწყებთ, **აჭარის წყლის** შესართავიდამ. ხოლო **ჭოროხს** მოერთვის **აჭარის წყალი** აღმოსავლეთიდამ, და გამოსდის ზარზმა-აჭარას შორის მთასა, მოდის

ჭო-  
რო-  
ხისა-  
თვს.

---

\*) შემრთუელთა (ვარიანტი).

\*\*\*) და ქვეყანანი, რომელთაცა ძველად ეწოდებოდა ზოგად ზემო ქართლი (ვარიანტი).

აღმოსავლეთიდან დასავლეთად. ამ წყლის კიდეზედ, ამ ჯეობის სამუალს, არს მცირე ქალაქის მგზავსი დაბა, ქედა. მოსახლენი არიან ვაჭარნი. მოერთვიან ამ აჭარის მდინარეს, გურიის მთიდან და აჭარას და ლიგანისკვეს შორისის მთებიდან, ჳევნი და მათ ზედა არიან დაბნები შენნი. არამედ მზღვრის: აღმოსავლით, მთა აჭარასა და ზარზმას შორისი, და გარდავალს მას ზედა გზა სამცხეს; სამხრით, მთა აჭარასა და ლიგანის-კვეს შორისი; დასავლით, მდინარე ჳოროხი; ჩდილოთ, მთა გურიასა და აჭარას შორისი, სადა გარდავლენან გზანი გურიას. და არს აჭარის-ჯეობა ვენაკოვანი, ჳილიანი, მოსავლიანი – თვინიერ ბრინჯ-ბანბისა – ყოვლითა მარცვლითა. არს ტყიანი, კლდიანი, იწრო, ხრამოვან-ღრატოიანი. მთანი ტყიან-ნადირიანნი, კაცნი ჳელოვანნი ხის მუშაკობითა. აქ აკეთებენ ყველსა: ერთი იქნების **10, 15, 20** ლიტრა, არა-ოდეს წარხდების, არცა დაობდების. რა-ჟამს გნებავს, შემგბარი კეთილ-საჯმარ არს.

ფორ-  
ჩხის  
ჯეო-  
ბისა-  
თვს.  
ხოლო აჭარის წყლის შესართავს ზეით მოერთვის დასავლეთიდან ჳოროხს ფორჩხის-ჯევის მდინარე, გამომდინარე ბაიბურდისა და ფორჩხის ჳეობის საშუალის მთიდან, მოდის დასავლეთიდან აღმოსავლეთად. ამ ჳევს მოერთვიან ჳანეთისა და ისპირის მთიდან ჳევნი და შენ არიან დაბნები. ამ მდინარეზედ არს, ჳოროხის დასავლეთად, დაბა დიდი ფო-

რჩხა, ამის გამო იწოდა ჯეობაც ესე ესრეთ. ხოლო მზღერის ფორჩხის ჯეობას: აღმოსავლით, ლიგანის-ჯევი; სამხრით, მთა ისპირისა, სადაცა გარდავლენან გზანი ისპირის ჯეობასა შინა: დასავლით, მთა ბაი-ბურდისა და ამის შორისი; ჩდილოთ, მთა ჭანეთისა, და მას ზედა გარდავლენან გზანი ჭანეთს. არამედ არს ჯეობა ესე ვენაკოვან-ჯილიანი, ვიწრო და კლდიანი, და მოსავლიანი რა-ოდენიცა მიწა იკვნინ \*), პირ-უტყვიან-ნადირიანი. მთა-ბარნი ახლორებენ ფრიად.

ხოლო ფორჩხის ჯეობას ზეით არს მცირე ჯე-ვი; გამოსდის ისპირის მთას, მოდის სამჯრიდამ ჩდი-ლოთ, მიერთვის ჭოროხს. ამ ჯევ-ზედ, აღმოსავ-ლით და ჭოროხის დასავლით, ისპირის მთის კალთას, არს ეკლესია ღმთაებისა ანჩა, გუნბათიანი, დიდ-შვენიერად ნაგები, კარგს ადგილს. იჯდა ეპისკოპო-ზი, მწყემსი ლიგანის ჯევისა გაღმა-გამოდმართისა გო-ნიამდე, ფორჩხის ჯეობისა და აჭარისა. და აწ ცა-ლიერი არს. ამას ზეით მოერთვის ჭოროხს ანაკერ-ტის-ჯევი, აჭარის მთიდამ. ამ ჯევ-ზედ არს, ჭორი-ხის აღმოსავლით აჭარის მთის კალთას, ანაკერტი, დაბა დიდი და კარგი. ამას ზეით მოერთვის ჭო-როხს შავშეთის მდინარე, აღმოსავლეთიდამ. აქ არს ფანაკარის-ციხე, \*\*) ორთა მდინარეთა შორის. ამ შავ-

ანჩა.

ანა-  
კერ-  
ტი.

---

\*) ირწყვან (ვარიანტი).

\*\*) ფანავრის-ციხე (ვარიანტი).

ნათ-  
ლის-  
მცემ-  
ლის  
მონას-  
ტრი-  
სათჳს.

შეთის წყლისა და ანაკერტის შორის, ჭოროხის აღმოსავლით, აჭარის მთის კალთასავე, არს მონასტერი **ნათლის-მცემლისა**. ამას შინა იყო ჯორხი ნათლის-მცემლისა; და იყო დიდ-ჯელოვნებით ქმნული და დაშენებული. ამისნი შემდეგნი 12 მონასტერნი და თავი იყო, სადა ესვენა ჯორჯი. იდგნენ მონაზონნი მოწესენი მრავალნი, და იყო ფრიად შემკული და მდიდარი ყოვლითა საეკლესიოს წესითა და მამულთა შეწირულობითა, და აწცა არს დიდ-შენებულებანი, არამედ უქმ-ცარიელ არს. ამას უწოდებდენ **ოპიზის** მონასტრად, რომელი აღაშენა მეორედ გურგენ, აშოტ დიდის კურატპალატის ძე-მ, \*) და დაეფლა თვითცა მას შინა. ხოლო **შავშეთის წყალი** გამოსდის ერუშეთსა და შავშეთს შორისს არსიანის მთას. ეს სდის პირველად აღმოსავლეთიდან დასავლეთად, მერმე მოდრეკების და დის აღმოსავლეთს-სამხრეთს შუადამ ჩდილოთ-დასავლეთს შორის. ამას ჭოროხის შესართავს ზეით მოერთვის მდინარედ **ჭილოვნის ჳევი**. გამოსდის არსიანის მთას, მოდის ჩდილოდამ სამხრით, გრეხით. ამ ჳევიდამ გარდავალს გზა **ზარზმას** და **ყველს**. ამაჳ ჳევის სამხრით სახლობს აწინდელი შავშეთის ბეგი. ამათ მდინარეთ შესართავს ზეით მოერთვის ჭილოვნის-ჳევს შავშეთსავე მდინარე სათლესი და ტბეთისა. ესეც გამოსდის არსიანსავე და მო-

---

\*) აშოტ დიდი მეფობდა 787 – 826 წლამდე.

დის ტბეთამდე აღმოსავლეთად, და მერმე ვითარცა შავშეთის წინათი მდინარე, ეგრეთ ესეცა დის. ამ წყალ-ზედ არს სათლე, ქალაქი მცირე, და მოსახლენი ვაჭარნი მას შინა; ამ სათლეს ზეით არს **ტბეთი**, – სამხრით ამ მდინარის კიდესა, – რომელ-მან მოიგო სახელი მუნ მყოფთა მცირედთა და მრავალთა ტბათაგან. ტბეთს არს ეკლესია გუნზათიანი, მდიდრად ნაგები და დიდ-შვენიერი. ეს აღაშენა აშოტ კუხ-მან ბაგრატიონმან \*). იჯდა აქ ეპისკოპოზი, მწყემსი ანაკერტს ზეითისა, სულიად შავშეთისა და არტანუჯისა.

ტბეთის პირის-პირ, ჩდილოთ კერძ, მდინარის გაღმა, არს ციხე **თუხარისი**, რომელი აღაშენა, – პირველ ოძრახოს, ძე-მან მცხეთოსისა-მან, შემდგომად **26** მეფე-მან მირდატ აღაშენა ეკლესია ციხესა შინა, მერმე, ყრუსა გან მოხრებული, აღაშენა მტბე-ვარ ეპისკოპოზ-მან. არამედ მოიგო სახელი სიმამრით სიმტკიცისა-თვის: «თუ ხარ შენ ციხე, და არა სხვა». ხოლო ამ ორთა შავშეთის მდინარეთა ზედა

---

\*) აშოტ ერისთავთა ერისთავმან, ძემან გურგენ კურატ-პალატისამან, რომელსა ეწოდა კუხი, აღაშენა ტბეთი შავშეთს და განასრულა იგი ყოვლითა განგებითა და დასუა პირველად ეპისკოპოსად სანატრელი სტეფანე, უწყებითა სულისა წმიდისაითა და გარდაიცვალა ესე აშოტ კუხი ქორონიკონსა რლჭ (918 წ.). (იხ. სუმბატის ქრონიკა, რომელშიაც მოთხრობილია ბაგრატიონების ისტორია ბაგრატ IV-მდე (1027 – 1072).

არიან დაბნეები შენნი, დიდ-მცირენი. და მზღვრის შავშეთს: აღმოსაკლით, მთა არსიანი, და გარდავლენან მას ზედა გზანი ერუშეთს, ფოცხვს ჯეობას და ზარზმა-ყველს; სამხრით მზღვრის კლდე, არტანუჯსა და შავშეთს შორისი, ვითარცა კედელი, რომელი ჩამოვალს არსიანის მთიდამ დასავლეთად ვიდრე კინლა ჭოროხამდე, და განვლის მას კლდესა შინა გზა ვითარცა კარი, და თვინიერ მისა არა არს გზა; დასავლეთით, მთა შავშეთისა, შავშეთსა და ჭოროხს შორისი; ჩდილოთ, მთა არსიანიდამ ჩამოსული დასავლით ჭოროხამდე. და არს ესე შავშეთი ტყიანი, გორა-მთიანი, ლელე-ღრატოიანი, იწრო და მაგარი, ვენაჯ-ხილიანი. ნაყოფიერებენ ყოველნი მარცვალნი, თვინიერ ბრინჯ-ბანბისა. პირ-უტყვნი, ნადირნი, მფრინველნი და თევზნი მრავალნი. და ნაყოფიერებს ფრიად მიწა ამისი, რა-ოდენიცა იჯმარების სივიწროედ.

ისპირისათვის. ხოლო შავშეთის მდინარის შესართავს ზევით, ჭოროხს მოერთვის დასავლეთიდამ ისპირის მდინარე, წოდებული ჭოროხადვე. და ამ ისპირის მდინარის შესართავს ზევით, ჭოროხის მდინარის აღმოსავლეთის კიდე-ზედ, არს ართვანი, ქალაქი მცირე. მოსახლენი არიან ვაჭარნი. და ამ ართვანის სანახებითურთ, ვიდრე ერგეს სამზღვრამდე, ჭოროხის ჯეობის იმიერი და ამიერი იწოდების ლიგანის-ჯეობად. და არს ეს ლიგანის-ხეობა, თვინიერ სივიწროვისა, ფრიად ნა-

ყოფიერი ნარინჯით, თურინჯით, ლიმონით, ზეთის-  
ხილით, ბროწეულითა, ლედვით, ვენაჯით, ხილით  
შემკობილი, და ქებულნი მუნებურნი ყოველნივე.  
მარცვალნი ყოველნი ნაყოფიერებს, განა სივიწრო-  
ვით ვერ სთესვენ ბრინჯ-ბანბასა. ჰავით არს ზაფ-  
ხულს ცხელი, ზამთარს ფრიად თბილი. ახლორებენ  
მთანი თოვლიანნი და აგარაკნი შვენიერებით აღმკულ-  
ნი, ჟამისა და ნახევარ ჟამის სავალთა, წყაროებითა.  
პირ-უტყენი, ნადირნი, ფრინველნი და თევზნი მრავალნი, და ყოვლითა ნაყოფიერებითა აღვსილი. ხოლო ართვანს ზეით მოერთვის ჭოროხს დასავლეთი-  
დამ ჰევი, რომელი გამოსდის თორთომ-ისპირის მთასა,  
მოდის აღმოსავალით; ამ ჰევ-ზედ არს იშხანის-ციხე,  
ფრიად მაგარი, დიდ-შენი და ეკლესია გუნბათიანი,  
დიდ-შვენიერად ნაგები. აქ იჯდა ეპისკოპოზი, მწყემ-  
სი ისპირისა, თორთომისა, ბაიბურდისა, ვიდრე ტრა-  
პიზონის მთამდე, და აწ ცალიერ არს. ამ ჰევს ზეით  
არს, ჭოროხ-ზედ, ჯუარამზეს-ჰიდი, ქვითკირისა, მრავალ-  
თვალთ, შვენიერად გებული.

ამ ჰიდს ზეით მოერთვის ჭოროხს მდინარე არ-  
ტანუჯისა. ეს გამოსდის ქვა-ყრილის მთას, მოდის  
აღმოსავლეთიდან დასავლად. ამ წყალს მოერთვის,  
ჩდილოდამ, ჭოროხს ზეით, სხვა წყალი არტანუჯი-  
სავე. ესეც გამოსდის ქვა-ყრილის მთას, და არტა-  
ნუჯსა და შავშეთს შუათს კლდეს. ამ წყლის შე-  
სართავს ზეით, წინა-თქმულს წყალ-ზედ, არს არტა-

არტა-  
ნუჯი-  
სათვს

ნუჯი, ქალაქი მცირე და ციხე მაგარი, კეთილ-შენი. ეს აღაშენა გორგასალ \*), შემდგომად შემუსრა ყრუმ, მერმე აღაშენა და განაახლა აშოტ კურატ-პალატმან, და აღაგო ციხესა შინა ეკლესია პეტრე-პავლესი; მოკლეს მას შინავე და დაფლეს მუნვე. არს არტანუჯს ეკლესია გუნბათიანი, კეთილ-დიდ-შვენიერ-ნაგები. ეს იყო მონასტერი, და აწ არს უქმი. კვალად აქავ არტანუჯს აღაშენა გორგასალ მონასტერნი მერისა \*\*), შინდობისა და ახიზისა, ფრიად შვენიერნი. კვალად ქმნა ახიზს ქვაბნი კლდისა, გამოკვეთილნი, ფრიად მაგარნი და შეუვალნი. ხოლო ამ არტანუჯის მდინარეთა მოერთვიან სხვანიცა მდინარენი, და მათ ზედა შენებულ არიან დაბნები. და მზღვრის არტანუჯსა: აღმოსავლით, მთანი ყალნუქვა-ყრილისა, და გარდავლენან გზანი მათ ზედა კოლა-არტანს; სამხრით, ფანასკეტსა და არტანუჯს შორის ჩამოსული მთა ყალნუს მთილამ დასავლეთად, ვიდრე ჭოროხამდე; დასავლით, მთა მცირე არტანუჯსა და ჭოროხს შორისი, და თვით მდინარე ჭოროხი; ჩდილოთ, კლდე შავშეთსა და არტანუჯს შორისი. არამედ არს არტანუჯი ვენაჯიანი, კილიანი. მარცვალნი ყოველნივე ნაყოფიერებს, ვითარცა სხვათა ამათ ადგილებთა; ტყიანი ფრიად და მცირე ვე-

---

\*) გორგასალ მეფობდა 446 – 499 წლამდე.

\*\*) გერისა (ვარიანტი).

ლოვანი. პირ-უტყვნი, ნადირნი, ფრინველნი და თევ-  
ზნი მრავალნი. ჰავით მშვენი, კეთილი, ზამთარ  
თბილი და დიდ-თოვლიანი, ზაფხული არა ეგ-ოდენ  
ცხელი. კაცნიცა ჰგონე ეგრეთვე სარწმუნოებითა  
და ენითაცა. არამედ არტანუჯი, შავშეთი და ლი-  
განის-წვევი არს ოძრაბოსისავე წილი და საერისთო მისი.  
ხოლო შემდგომად იქმნა არტანუჯის ერისთავი სხვა,  
შავშეთით, და აწ უზისთ თვის-თვისი ბეგი, ოს-  
მალნი.

ხოლო კვალად არტანუჯის მდინარის შესარ-  
თავს ზეით ჭოროხს მოერთვის თორთომის მთიდამ  
გამომდინარე წყალი, რომელი მოდის აღმოსავლე-  
თად. ამ ჰევ-ზედ კალმახისა \*) არს ციხე კალმახისა,  
რომელი აღაშენეს პატიახშმთა, დიდ-შენი, მაგარი და  
შეუალი, იყო საერისთო ტაოსი. ამას ზეით მოერ-  
თვის ჭოროხს მდინარე ბანაფანასკეტისა, გამომდი-  
ნარე ყალნუ-მთისა და მომდინარე აღმოსავლეთიდამ  
დასავლეთად. ამ წყალ-ზედ, ჭოროხის აღმოსავლით,  
არს ციხე ფანასკეტისა, კლდესა ზედა, დიდ-შენი, მა-  
გარი. აქ იჯდა ერის-თავი ფანასკეტ-ოლთისისა, და  
აწ არს დაბა. ამას ზეით, ამ წყალ-ზედ, მთა-ში, არს  
ბანა, აწ უწოდებენ ფანაქს. აქა არს ეკლესია გუნ-  
ბათიანი, დიდი, შვენიერად ნაგები, კეთილ-შვენიერს  
ადგილს. აღაშენა მეფე-მან ადარნასემ, და დაფლულ

---

\*) ვარიანტში ეს სიტყვა არ არის.

ოლთ-  
ისისა-  
თვს.

არიან მეფენი. იჯდა ეპისკოპოზი, მწყემსი ფანასკე-  
ტისა და სულიად ტაოსი, ოლთისისა და ნარუმაკი-  
სა, და აწ არს ცალიერი. ამას ზევით, ჭოროხის აღ-  
მოსავლეთის კიდე-ზედ, არს ოლთისი, ქალაქი კარგი  
და კეთილ-ჰაოვანი. აქ არს ციხე მაგარი და დიდ-  
შენი. არს მეორე საჯდომი ათაბაგისა, ვითარცა  
ახალ-ციხე. ოლთისს ზევით, ჭოროხის აღმოსავლის  
კიდეზედ, არს ნარუმაკი და აწ ნარიმანი, დაბა დიდ.  
აქამდე არს ფანასკეტ-ოლთისი ხილიანი, ვენახიანი,  
ვითარცა სხვანი აღვსწერეთ. ხოლო ნარუმაკს ზევით  
კვალად ჭოროხის აღმოსავლის კიდე-ზედ არს დაბა  
დიდი, იდი, კეთილი. ამას ზევით არს ვითარცა მთის  
ადგილნი ნაყოფითა.

ტა-  
ოსა-  
ტვს.

არამედ ართვანს ზევითი, იდამდე, ჭოროხის და-  
სავლეთისა, თორთომის მთის აღმოსავლეთით, არს  
პარახლი \*) ანუ ტაოს-კარი, ანუ ტაო. და მზღვრის  
ამას: აღმოსავლით, ჭოროხის მდინარე; სამხრით,  
თორთომიდამ ჩამოსული მთა იდამდე; დასავლით, თო-  
რთომის მთა; ჩდილოთ, ჭოროხი და \*\*) ისპირის მთა.  
და არს ეს ტაო ვენახოვანი, ჯილიანი, მოსავლიანი  
ყოვლითა მარცვლითა, და მთის კერძოთ ვითარცა  
ჯავახეთი. არამედ არს მთიანი, გორიანი, ღელოვან-

---

\*) პარახლი სხვა წყაროებში იხსენიება პარახალად,  
ბარხარად.

\*\*) კავშირი და ვარიანტებიდამ შემოვიღეთ.

ხრამოვანი, ღრატოიანი, წყლიანი და იწრო. და არიან  
კევთა დაბნები, კაცნიცა ეგრეთნივე. განა იდი და  
ნამურაკი არიან ვითარცა თრიალეთი ანუ ჯავახეთი,  
ყოვლითურთ.

ხოლო ოლთისის, ნარიმანისა და იდის სამხრით,  
არს, ირიჯლუს მთას იქით, **ბასიანი**. და ესე ბასიანი,  
თუმცა არს სომხითისა, არამედ, შემდგომად ბაგრა-  
ტიონთა მეფობისა, რა დაიპყრეს მათ, არს მიერით  
სამცხისა. და არს ბასიანი რახსისა ანუ არაზის სათა-  
ვესა ზედა. პირველად ეწოდა ქალაქსა ამისსა **ბასია-  
ნი**, და მის გამო ეწოდა სახელიცა ესე ამ ადგილთა.  
ხოლო აწ უწოდებენ მას ქალაქსა ასან-ყალას. და  
არს საშუალ ბასიანისა, არაზის კიდესა ზედა, ჩდი-  
ლოთ კერძ, არა დიდი ქალაქი, და მზღვრის ამას ბა-  
სიანს: აღმოსავლით, მთა ჩამოსული სამხრეთის მთი-  
დამ, რომელი არს სომხითის მთა; დასავლით, მთა  
ირიჯლუ-დევაბოინისა; ჩდილოთ, მთა ირიჯლუ-ყალ-  
ნუსი; სამხრით, მთა დევაბოინიდან წამოსული, სომ-  
ხითის მთა; და ადგილთა ამათ შორის მოერთვიან  
რახსს იმიერით და ამიერით მდინარენი მთებთა-გან.  
დაშენებულ არიან დაბნები. არს უვენაჯო, უცილო  
და მარცვლის მოსავლითაც ვითარცა ჯავახეთი. არა-  
მედ ესე უმჯობესცა ჰავითაც; უტყეო, თვინიერ  
მცირე არყნაღნი. სწვენ წივასა და ზიდვენ ხესა და  
შეშას რახსის ხრამიდან.

ბას-  
იან-  
ისა-  
თჳს.

ისპირისა-  
თჳს. ამ ასან-ყალას ქვეით არს ჳიდი რახსსა ზედა,  
და ვლენან ქარავანნი, თვინიერ მისსა ვერ განვალს  
არაზს. ხოლო ისპირის ჳეობის მდინარე გამოსდის,  
ბაიბურდს ზეით, ტრაპიზონის მთას. სიგრძით არს  
ტრაპიზონის მთიდამ ჳოროხამდე, მოდის დასავლე-  
თიდამ აღმოსავლეთად, ჳევსა კლდიანსა და ქვიანსა  
შინა. და ამ ისპირის წყლისა და ჳოროხის მდინარის  
შესართავს ფრიად ზეით, ამ ისპირის მდინარეს მო-  
ერთვის სამხრიდამ თორთომის ჳეობის მდინარე. და  
ამ თორთომის მდინარის შესართავს ზეით, ისპირის  
მდინარის კიდე-ზედ, არს ქალაქი მცირე ისპირა, და  
ამის გამო სახელ-იდვა ჳეობა ესე და მდინარე. ამას  
ზეით მოერთვის კვალად ისპირის მდინარეს საქარ-  
თველოს-ყელის მდინარე ანუ გურჯი-ბოლაზისა. და  
ამ მდინარეს ზეით არს მთა, რომელი მზღვრის ბაი-  
ბურდსა და ისპირსა. ხოლო ამ ისპირის მდინარეს  
მოერთვიან ამიერ-იმიერით ჳევნი ისპირისავე მთები-  
დამ, და არიან დაშენებულნი დაბნები მათ ზედა.  
და მზღვრის ისპირის ჳეობას: აღმოსავლით, ისპირის  
მთებიდამ ჩამოსულნი მთანი, სამხრით ჩდილოეთიდამ  
ისპირსა, ტაოსა და ლიგანის-ჳევის შორისნი. და არს  
მთანი ესენი ტყიანნი, კლდიანნი, ღრატოიანნი,  
ჳევ-ქარაფიანნი და ნადირიანნი; ხოლო სამხრით  
მზღვრის მთა ისპირისა, ისპირსა და თორთომის ჳე-  
ობას შორისნი, და გარდავლენან გზანი თორთომის  
ჳეობას შინა. და მდებარებს მთა ესე აღმოსავლეთიდამ და-

სავლეთად. არს თხემთა უტყეო, და ადგილს თოვლიანი, და კალთათა ტყიანი, წყაროიანი, ბალახ-ყვავილიანი და ნადირიანი. ეგრეთვე დასავლით მზღვრის მთანი, ისპირისა მთებიდამ ჩამოსულნი, ისპირისავე მდინარემდე, სამხრით ჩდილოეთიდამ, ბაიბურდსა და სპერს შორისი; და არიან მთანი ესენი ტყიანნი, კლდიანნი, და მივლენან გზანი ბაიბურდს; ჩდილოთ მზღვრის მთა ისპირისავე, რომელი მდებარებს აღმოსავლიდამ დასავლეთად ფორჩხის ჯეობასა და ისპირას შორისი, და გარდავლენან მას ზედა გზანი ფორჩხას. და არს მთაცა ესე თოვლიან-ტყიანი ვითარცა, პირის-პირ ამისი, ისპირის მთა. განა არს ესე ისპირის ჯეობა ქარაფოვან-კლდიანი, ღელე-ღრატოიანი, იწრო, ტყიანი, მცირე-ველოვანი, მოსავალ-ნაყოფიერი, ვითარცა აღვსწერეთ ლიგანის-ჯევი, ყოვლითა ნაყოფიერებითა და მარცვლითა. ჰავით ზაფხულს ფრიად ცხელი, არამედ აქვს მთანი და აგარაკნი ახლორეს. ზამთარი თბილი. კაცნი იუწყე მგზავსნი სამცხისანი, და აწ მოჰმადიანნი სულიად, ენითა ქართულითა და ზნითა ოსმალთათა.

ხოლო თორთომის მდინარე გამოსდის დევაბოინის მთასა და მოდის სამხრიდამ ჩდილოდ, გასჭრის სპერის მთას, და მიერთვის ისპირის მდინარეს. ამ ისპირის მთას ზეით არის თორთომის ჯეობა, და ამ ისპირის მთის ფრიად ზეით მოერთვის დასავლეთი-დამ თორთომის მდინარეს ჯევი შიფაქლუს მთის გამომდინარე, და მოდის პირველ სამხრიდამ ჩდილოდ,

თორ-  
თო-  
მისა-  
თვს.

მერმე დასავლეთიდან აღმოსავლეთად. ამ ჰევ-ზედ, შიფაქლუს მთის კალთას, არს ეკლესია მონასტერი **ხახულისა**, ყოვლად-წმიდისა ღმთის-მშობლისა, დიდი, გუნბათიანი, დიდ-შვენიერად გებული, შვენიერს კარგს ადგილს. ეს აღაშენა დავით კურატ-პალატ-მან, ბა-გრატ მეფის მამობილ-მან. \*) აქავ არს ეკლესია ფრიად შვენიერი, დიდ-შენი, რომელი აღაშენა **48** მეფე-მან დავით. არამედ აწ უქმ ცალიერ არიან, და ხატი ამისა არს გელათს, რომელი შეამკო აღმაშენებელ-მან, მერმე თამარ მეფე-მან. ამ ჰევს ზეით, თორთომის მდინარე-ზედ, არს ციხე **თორთომისა**, მაგარი, კლდესა ზედა დიდ-შენებული. ამის მიერ იწოდა ჰეობა ესე თორთომის ჰეობად. ამ ციხეს ზეით არს **ხენძორეთი**, დაბა დიდი და გზა აზრუმისა. არამედ თორთომის მდინარეს მოერთვიან ჰევნი თორთომისა და შიფაქლუს მთიდან, და არიან დაბნები მათ ზედა შენნი, დიდ-მცირენი. ხოლო მზღვრის თორთომისა ჰეობას: აღმოსავლით, მთა თორთომისა \*\*), თორთომისა და ტაოს შორისი, რომელი მდებარებს სიგრძით სამხრეთ-დასავლეთს შუადამ აღმოსავლეთ-ჩდილოს შო-

---

\*) ეს ბაგრატი მეფობდა 980 – 1014 წლამდე.

\*\*) ესე მთანი არიან, რომელსა სწერენ ძველს ლეოლრაფიასა შინა მოსხის მთად, რომელნი არიან მესხის მთანი ირიჯლუსი, თორთომისა, შიფაქლუსი, და დევაბოინისა და ისპირისა. შენიშ. ვახუშტისა.

რის, გამოვალს ირიჯლუს მთიდამ და მიადგების ისპირის მთას, და არს ისპირის მთის კერძოთ, თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი, ნადირიანი, და მას ზეით სულიად უტყეო, წყაროიან-მდინარიანი, ბალახ-შამბ-შროშანიანი. გარდავლენან გზანი ტაოს შინა. ხოლო სამხრით მზღვრის მთა ირიჯლუ-დევაბონისა, რომელი ეგრეთვე უტყეო არს. დასავლით, მთა შიფაქლუსა, თორთომსა და ქართლის-ყელს შორისი, რომელი მდებარებს სამხრიდამ ჩდილოდ, გამოვალს დევაბონის მთიდამ და მიადგების ისპირის მთას, და არს ხახულამდე უტყეო, და ყოვლითა ვითარცა სხვანი მთანი. ხახულს ქვეით, ეგრეთი ისპირის მთამდე, ვითარცა თორთომის მთის კერძი დავსწერეთ; ჩდილოთ მზღვრის მთა ისპირისა, ამასა და ისპირას შორის, და გარდავლენან გზანი ისპირის ჯეობასა შინა. არამედ თორთომის მდინარის კიდე, ხახულის ზეითამდე ანუ ციხემდე, ვენაჯოვანი, ხილიანი, მოსავლიანი, ხოლო მთის კერძონი ყოველგნით ვითარცა ჯავახეთი აღვსწერეთ, განა არს მოსავლიანი, პიტ-უტყვიანი, მფრინვლიან-ნადირიან-თევზიანი, შემკული მთით და ბარით. კაცნი ვითარცა მესხნი, და აწ სულიად მოჰმადიანნი, ენითა ქართულითავე, არამედ უბნობენ თურქულსაცა.

ხოლო ამის დასავლით და შიფაქლუს მთის იქით, არს გურჯი-ბოღაზის ჯეობა ანუ საქართველოს-ყელისა. რამეთუ, ოდეს დაიპყრეს ოსმალთა აზრუმი,

გურ-  
ჯი-  
ბოღა-  
ზისა

ანუ მიერ ჟამით უწოდეს სახელი ესე. სიგრძით არს დე-  
საქა- ვაბოინის მთიდამ სპერის მდინარემდე. გამოსდის დე-  
რთვე- ვაბოინის მთასა, მოდის სამხრიდამ ჩდილოთ, და ხე-  
ლოს ნმორეთის გარდასწვრივ არს გურჯი-ბოლაზი დასა-  
ყელ- ვლეთით, და ეს ჳევი არს საზღვარი, ბაიბურდის მთა-  
ისა- მდე, საქართველოსა და ბერძენთა. და ჳეობა ესე არს  
თჳს. ფრიად ვიწრო, კლდიანი და ტყიანი.

ბაი- ხოლო სადაცა მიერთვის ისპირის მდინარეს გუ-  
ბურ- რჯი-ბოლაზის მდინარე, მას ზეით არს ისპირის მთე-  
დისა- ბიდამ ჩამოსულნი მთანი, ისპირისა და ბაიბურდის  
თჳს. საზღვარი, ვითარცა აღვსწერეთ. ამ მთებს ზეით  
არ ბაიბურდი, ყოვლგნით მთით მოხვეული, და  
თვითცა მთა. ამას შინა დის ისპირისავე მდინარე.  
ამ წყალზედ, შუას ადგილს, არს ქალაქი ბაიბურდი,  
არა დიდი, და არიან აწ სულიად მოსახლენი მაჳ-  
მადიანნი, მცირედი თუ ვინმე ქრისტეანენი. ამ ქა-  
ლაქის გამო იწოდების ადგილიცა ესე ბაიბურდად.  
ხოლო მოერთვიან ბაიბურდის ადგილთა შინა ისპი-  
რის მდინარესა, აჳარა-ეზინგის მთებიდგან, მდინარე-  
ნი, და არიან მას ზედა შენნი დაბნები. არამედ მზღვრის  
ბაიბურდს: აღმოსავლით, მთა ისპირისა და მის შო-  
რისი; სამხრით, მთა ეზინგასა და ბაიბურდს შორი-  
სი, რომელი მდებარებს აღმოსავლეთიდამ დასავლე-  
თად, უტყეო; დასავლით, მთა ტრაპიზონისა; ჩდი-  
ლოთ, მთა ჳანეთისა, ბაიბურდსა და ჳანეთს შორი-  
სი. და არს ეს ბაიბურდი, ვითარცა ჯავახეთი, მთე-

ბრი, მოსავალ-პირუტყვითა. გარემოს მისა მთანი უტყეონი, და ზიდვენ ჭანეთის მთიდამ ხესა და შეშასა, უმეტესად სწვენ წივასა. ჰავით ზაფხულის კეთილ, ამო და მშვენიერი, ზამთრიც ცივი, თოვლიანი, და გაუძლისი. გარდავლენან გარემოს მთებთა ზედა გზანი ადგილებთა შინა, რომელი აღვსწერეთ მას გარემო. კაცნი არიან სულიად მოჰმადიანნი და ზნითაცა მათითა.

ხოლო ბაიბურდისა და ფორჩხის სამხრით, ჭანეთის მთას იქით, არს **ჭანეთი**, და აწ უწოდებენ ლაზსავე \*). არს ესე შავის-ზღვის კიდის წადევნებით, გონიიდამ ტრაპიზონის სამზღვრამდე. გონიის დასავლით მოერთვის ზღვას მდინარე ჭანეთში გამომდინარე ჭანეთის მთისა, რომელი მდებარებს ჭანეთსა და ფორჩხის ჯეობას შორის, და მოდის ჩდილოთ. ამ მდინარის იქით არს **ხოფჯა**, ქალაქი მცირე, ზღვის კიდესა ზედა. აქ მოერთვის მდინარე ხოფჯისა, გამომდინარე მისვე მთისა, და მომდინარე ეგრეთვე. კვალად მოერთვის ზღვას მდინარე ხოფჯას იქით გამომდინარე ჭანეთისავე მთისა, რომელი არს ბაიბურდსა და ჭანეთს შორის. და მომდინარე ჩდილოთ კერძოდ. ამ მდინარის დასავლით არს ქალაქი მცირე **რიზა**, ზღვის კიდე-ზედ. მოერთვის მუნვე მდინარე მისივე ზღვასა, და გამოსდის მასვე მთასა, და მოდის ჩდილოთ. ხო-

ჭანეთისა  
თვს.

---

\*) ლაზსა (ვარიანტი).

ლო ამის დასავლით ჩამოვარდების მცირე მთა, კნინ-  
ლა ზღვამდე, ჭანეთის მთიდან, და ესე არს საზღვა-  
რი საქართველოსი და საბერძნეთისა. აქა არს რკი-  
ნის-პალო, აქავ არს სატყეპელა. აქ აღაშენა მეფე-მან  
არჩილ-მოწამე-მან \*) ციხე, – შემდგომად ყრუს შემოს-  
ვლისა (ვგონებ რიზას). ხოლო მთა ჭანეთისა ძეს  
დასავლიდამ აღმოსავლეთად, მცირე ჩდილოთ მიწე-  
ვით, და მივალს ვიდრე ჭოროხამდე. არს თხემთა  
უტყეო და კალთათა ტყიანი, ნადირიანი. განა ჭა-  
ნეთიცა ფრიად ტყიანი, გორა-მთა-ღელეიანი, არა-  
მედ ხილიანი, ვენაჯიანი, მარცვლებით მოსავლიანი,  
ბრიჯ-ბანბითურთ, და ნაყოფიერებს ფრიად. პირ-  
უტყევი, ნადირნი ფრიად მრავალნი, ფრონველნი  
და თევზნი ურიცხენი, მწერნი მრავალნი, ფუტკარი  
და თაფლი ბევრად. ჰავით – ზღვის კიდური ცხელი,  
მთის კერძონი კეთილ-ჰაოვანნი. ზამთარი თბილი,  
ზაფხული არა გაუძლისი. კაცნი არიან კელოვანნი  
ხის მოშაკობითა და შენებითა ნავთათა, დიდთა და  
მცირეთა, და სარწმუნოებით აწ სულიად მოჰმადიან-  
ნი. განა, მცირედნი–ლა ვინ-მე მოიპოვებინ ქრისტე-  
ანენი, არამედ იციან კვალად ქართულ ენა ვიეთთა-  
მე. ხოლო. მზღვრის ჭანეთს: აღმოსავლით, გონიის  
საზღვარი; სამხრით, მთა ჭანეთისა, ფორჩხა-ბაიბურ-

---

\*) მეფობდა 668 – 718 წ.

დისა და ჭანეთს შორისი; დასავლით, მცირე მთა-იგი ქართლის საზღვარი და ჩდილოთ, ზღვა-შავი.

ესე არს აღწერა სამცხე-საათაბაგოსი ჩენილთა ადგილებთა, რომელნი იცნობიან რუკასა ზედა ამის-სა. არამედ არა არს ციხე, ანუ დაბანი, ანუ აგარანი, რომელსა შინა არა იდგეს საყდარი ანუ ეკლესია, თლილის ქვით ნაშენნი, – ორი ანუ სამი, დიდნი და მცირენი. და ეგრეთვე ყოველთა ადგილთა საქართველოსა შინა, რომელნიცა აღვსწერენით. კვალად არიან გორა-მთათა ზედა შენნი ეკლესია-საყდარნი, სადაცა ძნად ხდებიან კაცნი, თვინიერ დღესასწაულთა მათთა, ამის-თვის რამეთუ, ვინათგან კერპობასა შინა მათ მთა-გორათა ზედა იყვნენ კერპნი აღმართებულნი, და დღესასწაულობდენ მუნ სილოდობითა, და ქრისტიანობასა შინა შემუსრეს კერპნი, არამედ კვალად არა დასცხრენ მუნვე განცხრომასა სიმთვრალითა, სილოდითა და როკვითა. აღაშენეს მათ ზედა მუნ ეკლესიანი, რათა თაყვანი-სცენ ამათ და არღა-რა მოიხსენონ კერპნი სილოდა-განცხრომითა.

# დ ა მ ა ტ ე ბ ა

## შედარება ვარიანტებთან

ამ წიგნის ტექსტი დაიბეჭდა შედარებით ვახუშტის გეოგრაფიის სხვა-და-სხვა ვარიანტისა. ერთი ამ ვარიანტთაგანი გადაწერილია 1774 წელს და ეკუთვნის „წერა-კითხვის საზოგადოებას“ (№ 281). ტექსტი, როგორც წინასიტყვაობაშიაც ვსთქვით, დაიბეჭდა უცვლელად თვით ვახუშტის ხელით დაწერილ და ბროსეს-მიერ დაბეჭდილ დედნიდამ. აქ ჩავურთავთ იმ უმთავრეს განსხვავებათა, რომელნიც შევნიშნეთ დაბეჭდილ ტექსტისა და დაუბეჭდავ ხელნაწერებ შორის.

### I წიგნი.

- გვ. ა, ბ და გ სიტყვამდე «ნოეს ძის იაფეთაეს»... ვარიანტთა უმეტეს ნაწილში არ მოიპოვება და ვახუშტის «შესავალი» მათში იწყობა ამ სიტყვებიდამ. ზოგიერთ ვარიანტში «იაფეთაეს» მაგიერ სწერია «იაფეთის».
- გვ. გ: (ბოლოდგან მესამე სტრ.)- «არამედ მცხეთას მყოფი» ზოგიერთ ვარიანტში სწერია ასრე:

- «ხოლო მცხეთას მყოფნი». და თითქმის შემდეგაც ყველგან «არამედის» მაგიერ ამ ვარიანტებში შეგვხდება «ხოლო».
- გვ. დ: ღმრთისა (სტ. 2) – ღმრთისა; პირ-მტკიცობა (სტ. 3) – პირ-მტკიცეობა; თავისუფლებისათვის (სტ. 4) – თავისუფლებათათვის; ერთ ვარიანტში «ციხე-სიმაგრეთა და» გამოტოვებულია (სტ. 5); რამეთუ (სტ. 7) – რომელ; «მარადის გარე მტერთა თვისთა ზედა» (სტ. 13) – არამედ გარე მტერთა თვისთა ზედა მარადის; შეერთბამებულნი (სტ. 14) – შეერთებულნი; ქვეყნისათვის (სტ. 15) – ქვეყანათათვის; გარეგანი (სტ. 20) – გარეგანნიცა; ურიანი (სტ. 21) – ჰურიანიცა; «და უუსჯულოესნი: რამეთუ» გამოტოვებულია; შეყოფითა ვიდრე (სტ. 25) – შეყოფითავე; ვიდრე გამოტოვებულია.
- გვ. ე: უცხოთა (სტ. 1) – უცხოთა; პირველი ხუთი სტრიქონი ასრე შეცვლილია ორ ვარიანტში: «ხოლო შესძინეს ამას ზედა მკუდრის ჭამაცა: რამეთუ მოკუდის-რა კაცი ვინმე, ანუ ბრძოლასა, ანუ თვისით დღით, მეორემან ივასხის, და შესჭამდიან; და, უკეთუ არავინ ივასხის, თვთ შესჭამდიან, ვითარცა თქმულ არს». ვიდრე (სტ. 6) – გამოტოვებულია; შემოვიდა (სტ. 9) – მოვიდა რა; არამედ ურჩნი

თვსნი (სტ. 12) – და ურჩნი თესლნი; სარკინოზით (15) – სარკინეთიდამ; საქართველოთა (18) – საქართველოს ერთა; თაყვანისცემა (19) – თაყვანისცემა და კერპთათვს და; პატივი (20) – და სხვა თათვს პატივი; გაცი და გაიმა (ასრე სწერია); ხოლო მოიკლა (25) – ხოლო ოდეს მოიკლა; საშუალ გაცისა და... (ასრე სწერია).

- გვ. ვ: აღმართა (ასრე ვარიანტში); მანათობელთა (4); თავსა ზედა (5); ქვათანი (9); შესძინნეს სხვანი კერპნი (8); ვისამეთა (13) – ვიეთამე; დაეტევის (23) – დაუტევის...
- გვ. ზ: ხოლო (1) გამოტოვებულია. და ძენი (10) – და ძენი მათნი; ჩამომავლობა (14) – შთამომავლობა; ხოლო (17) – მსგავსადვე; და ძალედვას (19) – რათა ძალ-ედვათ; მათთა (20) – მათითა; ჩინებულთა (24) – წარჩინებულთა.
- გვ. ზ: მიერ (1) – მეზრ; ზეიდამ ქვეით (1) – ზევიდამ ქვემოთ; ხაფთანი (12) – ხვაფთანი; პოდოტივნი (12) – პოლოტივნი; კანჯალნი, ლახტნი (13) გამოტოვებულია; ქიბურჯი (16) – ქიბორჯი; მკულელისა (23) – მოკლულისა. ეს სიტყვა მართლაც ასრე უნდა იყოს: «მკვლელს მოკლულის სისხლი უნდა დაეურვოს თეთრითა».

- გვ. თ: „ხოლო უმდაბლესმან თუ მოკლას უმაღლე-  
სი, დაუურვის სისხლი» ხელნაწერ ვარიანტებ-  
მი არ არის (სტრ. 2 – 3); დატევებისათჳს  
(5) – დატყვევებისათჳს (ასრეა 1774 წ. ვა-  
რიანტში); 40 დღეს (გვ. 10) – სამდღეს  
(ასრეა 1774 წ. ვარიანტსა და ორ სხვაში;  
შესწამებულმან (15) – შეწამებულმან; ჟამთა  
(16) – დროთა; მალალთა (22) – მალალსა.
- გვ. ი. დღემდე (1) – დღემდინ; დღისა (1) – დღისა  
შემდგომად; მტყვარ (3) – გამტყუნდის; ში-  
შვლითა (6) – შიშვლისა; და ფიციან (9) –  
დააფიციან; რაოდენნი შეხუდის (10) – რაო-  
დენნიცა შეხუდიან; ვინ (12) – ვინმე; მეფი-  
სასა ანუ ერისთავისა (14 – 15) გამოტოვე-  
ბულია 1774 წლისაში; ყოველთა (19) – ყო-  
ველთა ზედა; «და თათბირობა სამეფოსი და  
სახასონი მეფისანი» 1774 წლისაში არ  
არის (25).
- გვ. ია: მსახურნი მეფისანი (3) ასრეა 1774 წლისაში;  
მეფისანი (4) აკლია 1774 წლისას; მანდატურნი  
(8) არც ერთში არ არის; ყოველი... მეფი-  
სანი (სტ. 12) ასრეა ყველაში; მილახვარი  
(ასრეა ერთში); მეჯინიბე (17) – მეჯინიბენი;  
რაი (24) – რაიცა; მისსა (ბოლო სტრ.) –  
მისა.
- გვ. იბ: საგანგიონი (1) – საგანგონი; მეფისა (1)

– მეფისანი; სიტყვიდამ «ამისი» ვიდრე სიტყვამდე «ხუცესი» (სტ. 7 – 9) სამ ვარია-ნტში და 1774 წლისაშიაც გამოტოვებულა; სალთ-ხუცესის მაგიერ ყველა ვარიაში იხმარება სახლთხ უ ც ე ს ი. პატივის მაგიერ (ბოლო სტრ.) პიტკაზი.

- გვ. იგ: სიგელთა (1) გამოტოვებულია; ფარეშთ-ხუცესი (2) – ფარეშთ უხუცესი; მეფისა (8) გამოტოვებულია; და ტაძართა და სხვათა (10) – თომართა და სხვათა მრავალთა საქმეთა (ასრეა 1774 წლისაში); მცველობდნენ (სტ. – მცდელობდნენ; განათუ სძლიან ვინმე (16) – უკეთუ ჰსძლის ვინმე; და ნადიმობდნენ, სკამთა ზედა სხდიან (20) 1774 წლისაში არ არის; სულიად (26) გამოტოვებულია; სრულიად ოქროსა და ვერცხლსა ტაბაკითა (ბოლ. სტრ.) – ეს ადგილი ვარიანტებში განსხვავებით სწერია: ერთში – სრულიად ოქროსა და ვერცხლის ტაბაკითა; მეორეში: სრულიად ოქროსა და ვერცხლსა ტაბაკითა და სხ. თვით ბროსეს დაბეჭდილში ასეა: „სულიად ოქროსა და ვერცხლისა ტაბაკთა».
- გვ. იდ: 40 დღე (10) – მარადღე; თავნი (10) თმანი.
- გვ. იე: ნადიმნი (სტ. 12) – ნადიმნი და განცხრომანი (1774 წლისა და სხვებში).
- გვ. იზ: დასხნა ქართლის კათალიკოზნი (სტ. 3); 13

- (სტ. 7) – 12 (1774 წლისაში); მთავარნი,  
და (სტ. 17) – მთავარნი და აზნაურნი, და;  
ამათთა ყოველთავე (21) – ამათს ყოველსავე;  
ბრძანებასა (24) – ბრძანებასა ყოველთა.
- გვ. იჭ: მაკვლევი (2) – მკვლეველი; «და არიან აწამ-  
დეს» მაგიერ (სტ. 13) ერთ ვარიანტში სწე-  
რია: «ხოლო წელსა ქრისტესით 1801, სექ-  
ტენბერს 28 მათისს იმპერატორებითის სრუ-  
ლიად რუსეთის ჯელმწიფის პავლეს ძლიერე-  
ბამ დაიპყრა საქართველოდ»; ბალუში (21) –  
ბალიუში; გამრეკელი-ს შემდეგ 1774 წლი-  
საში ჩართულია მარუშიძე.
- გვ. ით: იწერიან (3) – იწერვიან; «და სამცხესა და გუ-  
ზანს და არტანუჯის ერისთავი, კალმახის  
ერისთავი» გამოტოვებულია 1774 წლისაში;  
ხადუნის მაგიერ სადუნი სწერია ერთში;  
ცოტნესაგან (18) – ამ ცოტნესაგან; «მეფესა  
და დედოფალსა და სანუკარსა შაქრისასა (სტ.  
4 – 3 ბოლოდ.) – და სანუკვარსა შაქრისასა  
მეფესა და დედოფალსა.
- გვ. კ: შეაჩვენიან (6) – შეაჩვენებდიან; თქვენისა  
(9) – შენისა; სულიად სპათა მოლოცვსა შექ-  
მნიან (10) – სრულიად მოლოცვსა ერთა-  
გან, შექმნიან. განიყვანის (13) – განიყვანდა,  
განიყვანდის; ჩამოხურის (18) – ჩამოხურნის;

- და უწყიან (21) – და დაუწყიან; მცირედითა (2, ბოლოდ) – მცირითა.
- გვ. კა: სროლა მას თასსა ისარნი (4) – სროლაჲ ის-  
რითა მას თასსა; რომელმან მხარემან აჯობის,  
იყო მჯარე – თალარნი (8) – რომელმანცა მჯა-  
რემან აჯობის, იყო მხარეთა ლარნი; წესთა  
ამათთა იყო. (18) – წესთა ამათ ზედა იყო;  
წინა-მბრძოლნი (20) – წინა-მძლოლნი.
- გვ. კბ: შეიშლებოდნენ (5) – შეეძინებოდნენ; და სამ-  
ცოლიანობასა (12) გამოტოვებულა; იმერ-  
თა რაჭა (3 ბოლოდ) – იმერთა ჰყვანდათ მცვე-  
ლად რაჭა; თავადთა (1, ბოლოდ) – მთავარ-  
თა, მთავართად.
- გვ. კგ: მოყვანებად (1) – მოყვანებად ლაშქართა.  
სახლთა შინა (8) – სახლსა; მესხთა ურუმთა,  
და იმერთა (18) – მესხთა და იმერთა; ურუმ-  
თა (21) – იმერთა.
- გვ. კდ: ტაძრეულად (7) – საყდრეულად; როსტომ  
(15) – როსტომ მეფემან; ეშიყაღასი (21) –  
ეშიკაღასბაში.
- გვ. კე: რიგის (1) – გვარისა; მუსტოფი (2) – მუნ-  
სტოფი; სახასოთა (14) – სასახლოთა; «და  
აბაშისშვილი სამთა ძმათა შვილობასა. არამედ  
ყაფლანის შული“ (18) გამოტოვებულა; მე-  
სამეს ძმას ეწოდა (1 ბოლოდ) – ეწოდა მესა-  
მესა ძმასა.

- გვ. კვ: სიტყვის განმართლდებიანის შემდგომ 1774 წლისაში და სხვებშიაც ჩართულია: «ხოლო ბარათიანთ გუჯარსა შინა, რომელარს ბეთანას, წერილარს: მეფემან ალექსანდრე, ძემან გიორგი მეფისამან, განყარა სამნი ძმანი: აბაში, გუგუნა და დავით. აბაშისაგან – აბაშის შვილნი, გუგუნასაგან – ბარათიანნი და დავითისაგან – ყაფლანის შვილნი არიან»; შაკაბას (3) – შაკაბას ქველობისამიერ და
- გვ. კზ: აზნაურნი (4, ბოლოდგან) – აზნაურნი მკნენი და ჩინებულნი; და (1 ბოლოდ.) გამოტ.
- გვ. კწ: აღმაღლებულან და რომელნიმე (4) გამოტ; ვახახისშვილი (10) – ვახვახიშვილი; ზედგინიძენი – ზედგინიძენი არიან; გოგორისშვილი – გიორგისშვილი; წერეთელნი – წერეთელი.
- გვ. კთ: აზნაურნი (7) – აზნაური; აღწერილებისაებრ (16) – აღწერისაებრ; გოშაძე (17) – გოჩაძე; მფლობელი (19) – თვთ-მფლობელი; თადგირიძე.
- გვ. ლ: ღთით (5) – ღმრთით; ბაგრატიონმან (7) – პანკრატიონმან, პალრატოვანმან; მენტერეო (9) – მესტუმრეო; ღთივ (13) – ღმრთივ; წინავეთავე (17) – წინათვე; უწყეს (20) – იწყეს; ერთა (24) – ერთა და.
- გვ. ლა: ზედა (2) – შინა; ზიარება (3) – წმიდა ზია-

რება, მღებმან (10) – აღმღებელმან; იყავნ  
(1 9) – ეგრეცა იყავნ; იწოდების (3 ბოლოდ.)  
– იწოდა.

გვ. ლბ: მისთა (3) – თვსთა; ეწოდათ (5) – ეწოდა;  
ქართველთათა (21) – ქართველთასა; ითარ-  
გმნის (22) ითარგმნების. იცნეს (3 ბო-  
ლოდ.) – იცნეს წმიდა; კაბადუკიელი (1  
ბოლ.) – კაბზადუკიელი.

გვ. ლგ: ნიშანნი და (2) – ნიშანნი დიდნი და; გრუზ-  
სა (8) – გრუზინსა; მათითა (9) – მათისა; 80  
იჯი, 60 ეჯი და 32 ეჯი ერთ ვარიანტში  
სწერია 800, 600 და 320 ეჯად. ეჯ-ფარსან-  
გი რამდენიმე ვარიანტში (და 1774 წლისა-  
შიაც) ასრე განმარტებულია: «ეჯი არს ფარ-  
სალი და აღაჯი. ზომით ერთ არიან, ხოლო  
ეჯი არს ექვსი ვერსი რუსული. და ვერსი  
არს ხუთასი მჯარი; ხოლო მჯარი არს სამი  
ადლი; ადლი 32 თითი, თითი ექვსი ქრთი-  
ლის მარცვალი, ექვსი ცხენის ფაფარი.

გვ. ლდ: ვერა (5) – არა; კუნელის შემდეგ (18) ჩარ-  
თულია შინდი, კვრინჩხი. ზოგიერთ ვარია-  
ნტში «მელსაპეპონიდგან» «ფშატამდე (სტ.  
14) გამოტოვებულია.

გვ. ლე: ნეგოს შემდეგ (1) ჩართულია: კინამო, შაშ-  
პრა, ყარამფილი; ასგვართამდე-ს (3) – მიჰ-  
ყვება: „უცხონი და ჰამო სუნნელოვანნი.

- მტილთა (3) – მტილთა შინა: ოხრახუში (5) – ოხრახუში, პიტნა, ჭარხალი; მგელი და შემდეგ ლომი; მთახვის მაგიერ მცხავი; ძღარბს მიჰყვება: ძაღლი, კატა; ბატს მიჰყვება: ბატიშავი, აკაური, ვარხვი, ღაღლა, ლაინა.
- გვ. ლვ: ბულბული (1) – ბულბული, მერცხალი; ყაჯირი ერთში ყაჩირად სწერია, კირკითა – კირკიტად, წოტი – ჭოტად, ჭკვა – ჭოკად; 20, 30, (სტ. 17) მაგიერ 1774 წლის ვარიანტში სწერია მხოლოდ 30.
- გვ. ლზ: არაზამდე (1) – არეზამდე; არიან (12) – არიან ესენი; ფსვენი (17) მფკსენი; თაგვ (18) – თაგვ, მორიელი.
- გვ. კწ: საჭურველთ (4, ბოლოდ) – საჭურჭლეთ.
- გვ. ლთ: და სამეწედროსა (7) გამოტოვებულია; ადრე (6) – ადვილ.
- გვ. მ: სკლატისა (2) გამოტ. ერთ ვარიანტში.

- 
- გვ. 1: განყოფისა-თვს (სტრ. 7) – განყოფისა-გამო.
- გვ. 2: ესენი (სტრ. 1) – ესე; შინა-ქართლი (3) – შიდა ქართლი; დასავლეთი (14) – აღმოსავლეთი.
- გვ. 6: ენა-ტკბილად (17) – ენა-შუენიერ-ტკბილად.
- გვ. 7: სცალს (3) – ჰსცალსთ.
- გვ. 8: ვერღარა (18) – არღარა.

- გვ. 9: აწყვერი (5) – აწყური; ღუთის (9) – ღმრთის კორტანეთს (10) – კორტანეთის; ამის (15) – ამას.
- გვ. 10: მომდორდების (6) – მომდოვრდების; კვანჯლამდე (9) – კვანჯალამდე; მარდაებთან, ურიებთან – მარდებთან, ურიებთან; ქალაქის თავს (19) – ქალაქისთვის; ისახელების (20) – მოიხსენების; მოიხსენების (22) – ისახელების; ქვტკირითა (25) – ქვტკირითა.
- გვ. 11: სომეხნი, ურიანი და მცირედი მესხნიცა (2 – 3) – ჰურიანი, სომეხნი და მესხნი მცირედნი; და უპყრავს ამას სულიად სამცხესაათაბაგო. (8 – 9) – და ეპყრა მას სრულიად სამცხესაათაბაგო, ვიდრე დაპყრობამდე რუსთაგან, ე. ი. ვიდრე ქრისტესით 1828 წლისა აგვისტომდე; ოცხის-წყალი (11) – ოცხის-კევის წყალი; და მოდის (14) – და მომდინარე.
- გვ. 18: ფანავრის (3 ქვემ.) – ფანავრეთის.
- გვ. 19: აღვსილი (16 ზ.) – სავსე; და ხავეთამდე (3 სტ. ქვემ.) – და დასავლეთად ხავეთამდე.
- გვ. 21: მცირედ, მუნვე (11 სტ.) – მუნვე მცირედ.
- გვ. 12: გულის ტბიდამ (ვარიანტებში ყველგან ასრესწერია, ბროსეს ნაბეჭდში კი გოლისა არის).
- გვ. 23: ოსმალთა (11) – ოსმალთასა.

- გვ. 25: ჯინჭრობი (1 სტრ.) – ჭინჭრობი; სულიად (4 ქვემ.) მწყემსი სრულიად.
- გვ. 26: ზაფხულით (15 სტ.) ბროსეს ნაბეჭდშია ზ ა ფ-  
ხ უ ლ ი ს, ვარიანტებში ზაფხულით; კო-  
ლას (2 ქვ.) – კოლასაცა.
- გვ. 27: ქვეყანათა (1) – ქვეყანათანი; ირწყვის (6 ქვ.)  
– ირწყვების.
- გვ. 28: არა-ოდეს (10 ქვ.) ბროსეს ნაბეჭდში: არა-  
ოდესვე.
- გვ. 30: ქმნული და (სტ. 4) ბროსესაში «და» გამო-  
ტოვებულია; «ხოლო შავშეთის წყალი გა-  
მოსდის» – ამ სტრიქონის პირ და პირ არშია-  
ზე, ვარიანტებში, წარწერილია: «შავშეთი-  
სათვს».
- გვ. 33: თორთომ ისპირის (12) – თორთომის-პირას;  
„არტანუჯისათვს (არშიაზედ) შემოვიღეთ  
ვარიანტებიდამ.
- გვ. 39: თორთომისა (არშიაზე) – ვარიანტებშია  
„თორთომისა და ხახულისათვს“.
- გვ. 40: ესე მთანი (შენიშ.) შემოვიღეთ ვარიანტე-  
ბიდამ.
- გვ. 41: თურქულსაცა (4 ქვ.) ბროსეს ნაბეჭდშია  
„თურქულსა“, ვარიანტებში „თურქულსაცა“.
- გვ. 42: ანუ საქართველოს ყელისათვს (არშიაზე)  
ვარიანტებიდამ შემოვიღეთ.
- გვ. 43: ჰავით ზაფხულის კეთილ, ამო..., ზამთრივ

- გვ. 44: (სტ. 3) – ჰავით ზაფხულს კეთილ-ამო... ზა-  
მთარს; ჭანეთში გამომდინარე ჭანეთის მთი-  
სა, რომელი (13) – ჭანეთის მთის გამომდი-  
ნარე, რომელი; ჭანეთისათვის (არშიაზე) –  
ჭანეთისათვის და ლაზებისა.
- გვ. 45: კიდური (15) – კიდურნი; მცირედნი-და (20)  
«და» შემოვიღეთ ვარიანტებიდამ; არამედ იციან  
კვალად ქართულ ენა ვიეთთამე (3 ქვ.) – და  
უწყიან ვიეთთამე კვალად ქართული ენაჲ.
- გვ. 46: და ჩდილოთ (2) „და“ შემოვიღეთ ვარიანტე-  
ბიდამ; ნაშენნი (7) – ნაშენი; აღმართებულნი  
(14) აღმართულნი); და (15) – თუმცადა;  
დასცხრენ (16) – დასცხრებოდნენ; აღაშენეს  
მათ ზედა მუნ ეკლესიანი, რათა თა-  
ყვანი-სცენ ამათ და არლარა მოიხსენონ...  
(17) – ამისთვის აღაშენეს... რათა თაყვანის-  
ჰსცემდენ ამათ და არლარა მოეხსენებინათ  
კერპნი სილოდა – განცხრომითა.

სილოდა (გალატელთა, 5, 21). ესე არს  
მთვრალისა მიერ ხუმრობა, მასხარაობა,  
ზველვა, სიმღერა, როკვა, გინა სამეძაოთა  
ტრფიალებათა აღსაძვრელი რადმენი, გინა  
ღვინით ცნობის მიღებით ხმოვანები, უკა-  
ფიო და უშვერი, გინა მემთვრალეობისათვის  
ვალის აღება; **სილოდანი** იგივე; ხოლო **ზველ-  
ვა** არს მოკიცხართაგან სხვის მსგავსად საუ-

ბარი და სხვასავით სლვა და სიცილი და მის-  
თანანი. ხოლო მფრინველნიცა არიან მზვე-  
ლავ, ვითა ზორაყი, რომელ არს თუთი, ჩხი-  
კვი, კაჭკაჭი, ციდა-მტკაველა, რომელარს  
მაიმუნი და სხვანი ეგე ვითარნი.\*)

---

\*) დავით რეკტორი.

# სასწავლები

ა

აზნაურნი გვერდი ზ.  
არშაკუნიანნი იწ.  
ახალწლის უქმობა ით  
ადდგომის უქმობა კ  
ასპარეზობა კა  
აფხაზეთი კთ  
ალაჯი ლგ  
აღწერა კაცთა ლწ  
„ სამცხისა 4, 7  
არმაზი 3  
აფროდიტე ვ  
არტანი 2, 3, 17, 25.  
აწყვერი 9.  
ახალციხე 10.  
აბანო 11  
ასპინძა 15  
აგარა 15  
არტანუჯი 2, 17, 33.  
ახალქალაქი 21.  
ამირანისგორა 21.  
ართვანი 27  
ანჩა 29.  
ანაკერტი 29.

ბაგრატიონნი იწ  
ბაიბურდი 2, 18, 42.  
ბორჯომი 10.  
ბარათიანნი 4  
ბარალეთი 20.  
ბოჟანო 21.  
ბუშათი 21.  
ბაკულიანი 22.  
ბანა 26.  
ბათომი 27.  
ბასიანი 36.  
ბარათიანთ გუჯარი კვ, I.  
გვარნი იწ  
გველი ლზ  
გურია კთ, 2  
გიორგია ლა  
გლოვა იდ  
გოკია 19  
გონია 27  
გიორგი წმიდა I4  
გზა კლდესაშინა-კარი 32  
დროშა კა  
დადიანი ით, კთ

დღესასწაულნი ი  
დადემისწევი 15  
დადემი 15, 25  
ეპისკოპოსთა გასვლა  
    ბრძოლად ლ  
ეჯი ლგ  
ერუშეთი 2  
ერისთავნი 13  
ერგე 27.  
ვაჭარნი ზ  
ვარენთა 15  
ვარძია 16  
ვაშლობი 11.  
ზადენ ვ  
ზემოქართლი 2, 16  
ზიკილიისწევი 9  
ზარზმა 13  
ზეგნისდაბნები 12  
ჭური 20  
თევზნი ლზ  
თორთომი 21, 39  
თიხრევი 9  
თმოგვი 14  
თამარის სასახლე 12  
იაფეთ გ  
იარაღნი ზ  
ისპირი 2, 32, 39  
ივერია ლა  
ირიჯლუ 27  
ინდუსა 4

კაცნი ლჭ  
კოლა 2, 17, 25  
კვანჯლა 11  
კაკასკიდი 12  
კერპნი 9  
კოდიანი 15  
კობტის წევი 15  
კობტის ციხე 15  
კარწახის ტბა 19  
კუმურდო 20  
კლარჯეთი 27  
ლომსია 8, 17  
ლიგანი 2, 32  
ლაზი 43  
მოხელენი ია  
მთავარნი ზ, კ  
მოსავალი ლდ  
მთანი ლვ  
მდინარენი ლვ  
მწერნი ლზ  
მძრომნი ლზ  
მესხი 4, 5  
მტკვარი 7  
მჯარი ლგ  
მგელ ციხე 15  
ნოე გ  
ნებროთიანნი იჭ  
ნაოჯარი 12  
ნიჯგორი 15  
ნიალისყური 19

– 16 –

ნაქალაქევი 23	ტაო 1, 2, 36
ოლდამისჯევი 10	ტაშისკარი 2
ოძრახე 11.	ტაოსკარი 36
ოცხე 11.	ტბეთი 31
ოშორა 14	ფარსანგი ლგ
ოდიში კთ	ფრინველნი ლე
ოთა 15	ფორჩხა 2, 28, 29
ოპიზა 30	ფერსათი 9, 17
ოლთისი 2.	ფანასკეტი 17
პირუტყვნი ლე	ფანავრის ტბა 18, 28
პინტოვანის ჯევი 11	ფოსოს წყალი 19
პონტოს ზღვა 5	ფოსო 19, 20
პარახლი 36	ფანაკარის ციხე 29
რკინის ჯვარი 12	ქართლოსი გ
როქით სპა ზ	ქართლოსიანნი იზ
რკინის პალო 44	ქართლი (ზემო, შიდა, ქვემო) 2
სამართალი ზ	ქვაბის ჯევი 8
სისხლის ძიება თ	ქვაბნი 15, 34
საქართველოს სახელნი ლა	ქარზამეთი 16
საცმელი მ, მა	ქვაყრილი 17
საქართველო 1	ქაჯთა ციხე 20
სამცხე 2, 3, 4, 16	ქუმურლო 25
საათაბაგო 4	ქედა 28.
სლესის ჯევი 8	ღადო 17
სასახლე 12	ღობიეთი 14.
საფარა 13	ყვავილნი ლდ
სამღერე 23	ყინული ლვ
სამსჯვალი 23	ყველისციხე 13, 17
საქართველოს ყელი 41	ყარსი 4
სატყეპულა 44	ყარსის მთა 17

– IP –

ყალნუს მთა 17	ჭოროხი 3, 7
ყინცვისი 9	ჭობის ჳევი 8
შანთი ი	ჭვინტა 10, 13
შორაპანი 15	ჭაჭარაქის ჳევი 16
შულავრის ჳევი 15	ჭანეთი 2, 43.
შავშეთი 2, 3, 32	ხოსროვანნი იწ
ჩვეულეზანი იგ – ით	ხეხილი ლდ
ჩუღურეთი 19	ხახული 2, 40
ცუნქის ჳევი 14	ხოსპიოს ჳევი 9
ძველნი წესნი ე – ლ	ხერთვისი 16, 18.
წოდებანი ზ	წელისუფალნი ი, ია, კდ
წარჩინებულნი იწ, კზ	წევამენები 14
წნისი 9	წვარამზე 27
წურწყუმა 13	წუარამზეს ჳიდი 33
წყაროსთავი 19	ჯავახეთი 2, 5, 7, 18, 22
წუნა 20	ჯვარისციხე 10
წინუბანი 9	ჯყყის წყალი 12
წითელი კლდე 14	ჯავახეთის მტკვარი 16, 18
ჭყონდიდელი იზ	ჯინჭრობი 25.

ბ

ა) საზღვარნი:	შავშეთისა 32
ჯავახეთისა 22	ისპირისა და ლიგანის ჳე-
ერუშეთისა 24	ობისა 32, 38
არტანისა 25	არტანუჯისა 34
კოლისა 25, 26	ოლთისისა 36
კლარჯეთისა 28	ტაოსი 36
ფორჩხისწეობისა 29	ბასიანისა 37
	თორთომისა 39

საქართველოს ყელისა 41.  
ბაიბურდისა 42  
ჭანეთისა 43

შიფაქლუსი 39  
ეზინგისა 42.

ბ) მთანი:

ლიხისა 2  
საქართველოს ყელისა 5  
რკინის პალოსი 5  
აზრუმისა 5  
ლადო 5  
ირიჯლუ 5  
დევაბოინი 5  
ფერსათისა 5, 10, 11, 17  
ჯავახეთისა 15, 16  
ერუშეთისა 10, 13  
გურია-აჭარისა 17  
ყალნუსი 17  
არსიანისა 17  
კოდიანისა 17, 22  
მახჯლო 17  
შავშეთისა 17  
ყარსისა 7, 19  
არტანისა 20  
ამირანისა 21  
ირიჯლუსი 28  
ისპირისა 28  
შავშეთისა 32  
ქვაყრილისა 33  
სპერისა 39

გ) მდინარენი:

ქვაბისა 8  
სლესისა 8  
თიხრევისა 9  
ზიკილიისა 9  
ხოსპიოსი 9  
აბანოსი 9  
წნისისა 9  
ოლდამისა 10  
ბორჯომისა 10  
ლიკანისა 10  
ოცხისა 11  
პანტნოვანისა 11  
ახალციხისა 12  
ბოცოსი 12  
ქვაბლოვანისა 12  
ჯაყოსა 13  
ფოცხვისა 13  
ცუნქისა 13  
ინწყორასი 14  
ქარზამეთისა 16  
გოკიისა 19  
აზავრეთისა 21  
ბუშათისა 21  
ბარალეთის 21  
ჭობისა 22

ერუშეთისა 23  
ფორჩხისა 23  
აჭარისა 27  
ჭოროხი 27  
ფორჩხისა 28  
შავშეთისა 30  
ჭილოვნისა 30  
სათლესი 30  
ტბეთისა 30  
ისპირისა 32, 38  
ართვინისა 33  
არტანუჯისა 33  
თორთომისა 35  
საქართველოს ყელისა 38.  
ფანასკეტისა 26  
ბანასი 26  
ყარსისა 26  
გურიისა 28  
ჭანეთისა 29  
ზარზმისა 29  
ერუშეთისა 32  
ფოცხვისა 32  
კოლა-არტანისა 34  
აზრუმისა 40  
ისპირისა 41.

დ) ტბანი:

ფანავრისა 18  
სადამოსი 18, 21

კარწახისა 19  
აბოცისა 21  
ხავეთისა 21  
ფანავრისა 21  
გულისა 22

ე) გზანი:

რკინის ჯვარისა 12  
შავშეთისა 13, 24  
სამცხისა 24, 28

ვ) ჳიდნი:

იხილე გვერდნი:  
9, 10, 12, 14, 15, 16,  
21, 27, 33, 38, 39.  
ჯუარამზეს ჳიდი 33.

ზ) ქალაქნი:

აწყვერი 9  
ახალციხე 10  
ოძრახე 11  
წუნა 20  
ზარალეთი 20  
ახალქალაქი 21  
ნაქალაქევი 23  
არტანი 24  
კოლა 25

ქედა 28  
ფორჩხა 28  
ანაკერტი 29  
სათლე 31  
ართვანი 32  
არტანუჯი 34  
ბანა 35  
ოლთისი 36  
ნარუმაკი 36  
იდი 36  
ბასიანი 37  
ასანყალა 37  
ისპირა 38  
ხენძორეთი 40  
ბაიბურდი 42  
ხოფჯა 43  
რიზა 43

კ) ციხენი:

ლომსია 3, 8, 10, 11  
ოძრახე 3, 8  
დემოთისა 3, 8  
აწყვერისა 9  
ჯვარისციხე 10  
ყველისციხე 13  
თმოგვისა 14  
მგელციხე 15  
ვარენთისა 15  
კობტისა 15

ხერთვისისა 18  
წუნისა 20  
ქაჯთაციხე 20  
ქუმურლუსი 25  
ბეჭისა 25  
ფანაკარისა 29  
თუხარისი 31  
იშხანისა 33  
კალმახი 35  
ფანასკეტი 35  
ოლთისა 36  
თორთომი 40  
სატყეპელა 44.

თ) მონასტერნი:

წნისისა 9  
ვანასი 12  
საფარასი 13  
ზარზმასი 13  
ოშორასი 14  
დადეშისა 15  
შორაპნისა 15.  
ქარზამეთისა 16  
ვარძიისა 16.  
ნათლის-მცემელისა 30  
ოპიზისა 30  
არტანუჯისა 34  
მერისა 34  
შინდობისა 34

ახიზისა 34	კუმურდოსი (მიტროპ.) 20
ხახულისა 40.	ნაქალაქევისა 23
ი) საეპისკოპოსო ტაძარნი:	დადეშისა 25
	ანჩისა 29
აწყვერისა (მიტროპ.) 9	ტბეთისა 31
წურწყუმისა 13	იშხანისა 33
წყაროსთავისა 19	ბანასი 36.

---

შენიშვნა. აქვე დამატებად „იწ“ და „24“ გვერდისა შემოგვაქვს სრული სიგელი, რომელსაც აქვიან „კათალიკოსის სამწყსო სამცხე-საათაბაგოს“ (იხ. Гурія и Аджара, ბაქრადისა). ამ სიგელში მოხსენებულნია არა ათნი, როგორც ვახუშტი უწყუნებს, არამედ ცამეტნი ეპისკოპოსნი. აი თვით ეს სიგელი.

## კათალიკოზის სამწყსო სამცხე-საათაბაგოს

ა) არის მისის უწმინდესობის კათალიკოზის სამწყსო ზემო-ქართლს, რომელარს სამცხე-საათაბაგო, თავადნი და სოფელნი:

კ ა ვ კ ა ს ი ს ძ ე მისითა მამულითა: პარხალი მისითა შესავალითა და აზნაურის შვილებითა, საყმო სამწყსოთი.

ს ა მ ძ ი ვ ა რ ი მისითა სასაფლაოდთა, მონასტრითა და კარის ეკკლესიითა.

ავალიშვლთა და სლესართა აქუს ლონგისძენი სასაფლაოდთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა.

ლახურისძეთა აქუს ჯერჯემელის ძე სასაფლაოდთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა.

თაქთირისძესა აქუს ჩორჩანელი სასაფლაოდთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა.

ერისთავთა ერისთავსა ხურსისძესა აქუს ღობერნი სასაფლაოდთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა.

დიასამისძეთა აქუს აბუსერისძენი სასაფლაოდთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა.

ბოცოსძენი სასაფლაოდთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა.

ოლდდასშვილთა აქუს ოთარა სასაფლაოდთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა.

შალიკასშვილთა აქუს ხერთვსარნი სასაფლაოდთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა.

ქამქამისა ეულზედა არიან: ამატაკიანთა აქუს თმოგუჭლნი სასაფლაოდთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა.

შალიკასშვლთა ელისბალსა და იოთამს აქუს ბულდადარასშვილნი სასაფლაოდთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა.

რჩეულიანთა და ფროდიანთა აქუს ასპინძისძენი სასაფლაოდთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა. სფირიდონს აქუს კალმახელი სასაფლაოდთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა.

უზნასძეთა აქუს დუკისძენი სასაფლაოდთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა.

ფანასკერტელი სასაფლაოდთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა.

სპასალარიანი სამითა სასაფლაოდთა, მონასტრითა და კარის ეკკლესიითა.

ჯაჯულარიანი სასაფლაოდთა, მონასტრითა და კარის ეკკლესიითა.

ანძველნი სასაფლაოდთა და კარის ეკკლესიითა მონასტრითურთ.

კოპასძენი სასაფლაოდთა, მონასტრითა და კარის ეკკლესიითა.

თუხარელნი სასაფლაოდთა, მონასტრითა და კარის ეკკლესიითა.

მინასტრიოშლი მისითა შესავალითა.

დიდი და პატიოსანი ვარძიის მონასტერი მისითა შესავალითა და ეკკლესიის შვლებითა უნაკლულოდ.

## **ბ) სამცხე-საათაბაგოს მღუდელ-მთავარნი და მწყემსნი არიან:**

მაწყუერელი გვრგვან-ბისონიანი არს. ამისი სამწყსო ყვიზის კორტანეთის შუა რომ წყარო ჰსდის, იმას ზევით ჰევობა და სადგერი, სულ აწყუერი, დიასამიძის სახლი, ახალციხე და ახალციხის წყლის გაღმართი და გურიის წადგომამდის.

კუმურდოელის სამწყსო ხერთვას ზევით სულ ჯავახეთი სვეთამდი.

იშხნელის სანწყსო – გურჯიბოლაზს აქეთ სულა თორთომი, ტაოს ქვემოთი, არტანუჯს თავს საკრულავი ჰქვიან. იმას აქეთი, გაღმა ორჯოხის მთის აქეთი, სულა საკავკასიძო, ისპირ-ტრაპიზონის მთას გარდმოღმა.

ანჩელის სამწყსო – სამწყალს აქეთი სანცხას და ოპიზას შუა დახატულა იმას ქვემოთი ნიგალის ხევი, გაღმა და გამოღმართი გონიას სამზღურამდინ.

მ ტ ბ ე ვ ა რ ი ს სამწყსო – დახატულას ზედათი ანაკერტეს აქეთი, სულა შავშეთი მიჭიხიანთ ბატონის კათალიკოზის, იმ ქვეყნის ეპისკოპოსის იასაულიც ის ყოფილა, აჭარა, დანდალოთ ზეითი, მას ჰქონია, დანდალოს ქვემოთი აჭარა – ქუთათელის სამწყსო ყოფილა.

წ უ რ წ ყ ა ბ ლ ი ს სამწყსო – ხურსიდის სახლი, სულა ბოცოთ ხევი ხერთვის ქვეით მისია.

წ ყ ა რ ო ს თ უ ჯ ლ ი ს სამწყსო ზევთი და იმის ზეით პალაკაციო კოლას სამზღვრამდინ მტკუარს აქეთი. აქ არტანი.

ე რ უ შ ნ ე ლ ი ს სამწყსო ტალაშოს ზეითი, სულა არტანი კოლის სამზღვრამდინ.

ვ ა ლ ა შ კ ე რ ტ ე ლ ი ს სამწყსო – ყალზევანს ზეითი, ვალაშკეთს აქათ ხინუსი და დევაბოინს აქეთი.

ა ნ ე ლ ი ს სამწყსო – სულა ზარიმტიანი და შირავოინი და მაღასბერეთი.

კ ა რ ე ლ ი ს სამწყსო – სულა კარი და კოლისა და ოლთისის სამზღვრის გარდმოლმა გოგჩევანი და კალზევანი \*).

ბ ა ნ ე ლ ი ს სამწყსო – სულა ბანი, ტაოსკარი, ფანასკერტი, ჰარიზის ძეობა, სულა ოლთისი და ნარუმაკი.

და და შ ნ ე ლ ი ს სამწყსო – სულა კოლა და ხორტევანი ყარასალზედ მიდგამადი.

ამ ეპისკოპოზებთ მაკურთხეველი და უფროსი ქართლის კათალიკოზია. იმის ჳელთ არის ყველა.

---

\*) კარი ძველად ერქვა ყარსსაცა და აზრუმსაც. ამ საზღვრებიდამ სჩანს, რომ „კარელი“ ყარსელ ეპისკოპოზის წოდება ყოფილა.